

OD STEFANA DUŠANA DO OSMANSKOG CARSTVA

Hrišćanske spahije u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo

Jasno se vidi da su dokumenti koji se nalaze u turskim arhivima takvi da mogu iz osnova izmjeniti neke poglede na širenje osmanske države na Balkanu. Znamo da su pretjerani i pristrasni pogledi koji su bili na cijeni u posljednjem vijeku Osmanskoga carstva, za vrijeme pobuna i pokreta za oslobođenje balkanskih naroda polako olabavili, čak da su od nekih smionijih pisaca potpuno odbačeni.¹ Napokon nijedan ozbiljan historičar ne tvrdi da je osmanska vlast likvidirala domaće upravne i vojničke klase, plemiće time što bi ih pogubila ili silom prevela na islam i da su na njihovo mjesto dolazili muslimanski Turci kao povlašćena vladajuća feudalna klasa.² Ipak je potrebno sa insistiranjem se zaustaviti na gledištu da je Osmansko carstvo imalo sasvim drugi karakter u XV vijeku, u periodu svoga uspostavljanja.

Jedan dio istraživača koji su se pobliže bavili osmanskim historijom utvrdio je izvjesne činjenice vrijedne pažnje. Prvo je istaknuta tolerantna politika osmanske države u pogledu vjere, činjenica da se ona nije interesovala vjerskim stvarima nemuslimanske raje, ponavljano je da je zahvaljujući kupljenju u janjičare (devširme) i sistemu robova (gulam sistemi) omogućavala svojim hrišćanskim podanicima na Balkanu da ulaze u vladajuću klasu, a pominjano je u obliku pojedinačnih činjenica da se čak, uz hrišćanske vojničke grupe koje su se poput vojnika i martolosa kroz duge vijekove sačuvala, s vremena na vrijeme direktno služilo hrišćanskim podanicima radi vojničke službe.³

¹ Dubrovački dokumenti iz 15 vijeka mnogo su pomogli u tom pravcu istraživačima (Jorga, Truhelka).

² N. Stanef, *Bulgarija pod igo*, Sofija 1935, a pogledaj bilj. 128.

³ Naprimjer pogledaj Hammer, *Hist. de l' empire ottoman*, VII, 356; samo je on riječ »raja« u svome izvoru prokomentarisao prema svom mišljenju. Tekst u Pečevija (II, 320) je ovaj: «سمندره و طمشوار بقاسنده رعایا مایبندہ تقدردلو قاتلو و ترانا و جنگه راغب رعایا و ارايه کدويه (ابراهيم باشا) کلوب: بيراقز آلوب» Hammer se prevario, govoreći u jednom svom djelu (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien 1915, str. 276) da su hrišćani nalazeći se kao joldaši dobivali timar. U svakom slučaju on je uzeo riječ »raja« kod Ajni Alija samo u značenju hrišćanskog podanika.— D' Ohsson (*Tableau général de l' Empire ottoman*, VII, 276), pošto je rekao »le Sultan ne prends point des soldats parmi ses sujets tributaires«, piše da je Ibrahim-paša prihvatio prilazak 600 francuskih vojnika iz tvrdave Pape njegovoj vojsci (Za ovaj događaj pogledaj i Pečevija, II, 228—229). — Finlay, (*The History of Greece under Othoman and Venetian domination*, London 1856, str. 55—56) ukazuje da su osmanski sultani počevši još od vremena Orhan-Gazija davali mjesta u svako vrijeme hrišćanskim vojnim snagama u svojim kadrovima. — Gibbons (*The Foundation of the Ottoman Empire*, London 1916) tvrdi da su Turci i domaći elementi zajedničkom vjerom, islamskom vjerom doveli do stvaranja jednog naroda, osmanskog naroda i kaže da su osmanski sultani vodili s tim ciljem istinsku i svjesnu politiku islamizacije. Ustanova devširme jeste jedno sretstvo toga. Uza sve to oni su ostali vezani za princip vjerske slobode. Osmanska država je stekla osnovnu snagu i silu u Rumeliji i zahvaljujući tome mogla je da pobijedi svoje protivnike u Anadoliji. Hrišćani Balkanskog Poluostrva pomogli su uspostavljanju Carstva. Protiv njegove osnovne tvrdnje pogledaj: M. F. Köprülü, *Les origines de l' empire ottoman*, Paris, 1935.

I K. Jireček, čija su djela o istoriji balkanskih naroda postala klasična, kao i svi ostali pisci, tvrdi da je prelazak na islam bio uslov za ulazak u vladajuću klasu, da su muslimani sačinjavali povlašteni klasu. Ali u isto vrijeme on iznosi pažnje vrijednu misao o jednom pitanju, sa kojim ćemo se malo kasnije opširno pozabaviti. Po njemu, mnoge timarske spahije u Rumeliji potiču od starih bugarskih, srpskih, arnautskih i grčkih plemićkih porodica, a od stare srpske države ostalo je više ustanova.⁴

Jorga koji je autoritativno ispitivao uslove osmanskih osvajanja na Balkanu, iako je suviše daleko išao u nekim svojim uopštavanjima, iznio je poglede vrijedne pažnje. On u jednom svom djelu doslovno kaže: »Balkanske hrišćanske države koje su u toku jednog stoljeća ustupile svoje mjesto Osmanskom carstvu nisu, kao što se općenito misli, likvidirane jednom vjerskom katastrofom, kojoj bi bio uzrok fanatičan neprijatelj koji hoće da uništi hrišćansku vjeru... Osmani su donijeli monarhijsko jedinstvo, i mir i red apsolutizma, vladavinu jednog jedinog gospodara. Osmani su se pojavili ne kao narod, nego kao vojska, kao dinastija, kao vladajuća klasa.«⁵ »Vizantiski, slavenski i osmanski politički poretci stopili su se jedan s drugim u jednu cjelinu.«⁶ Mjesne feudalne vlasti jedna po jedna su se izbrisale pred Osmanima koji su pretstavljali opštu istorisku tendenciju vremena i slili se u osmansku zajednicu. Rumunski istoričar ukazuje na to da su se seljačke klase kojima je bila dodijala anarhija pokazivale pristalicom novog osmanskog ujediniteljskog poretka⁷ i kaže: »upravljači su rijetko bili turskog porijekla... Subaša, beg, kefalija, stari knez, vojvoda ili njihov bliži rođak ili neko ko je došao iz neke druge pokrajine Carstva nisu gdje kada u istvom svojstvu ništa drugo do li bivši hrišćani.«⁸ Ali i Jorga misli da je primanje islama uslov da bi se moglo unići u vladajuću klasu.⁹

Osnovno gledanje Jorgino sada mnogi primaju i potvrđuju. L. Hadrović u jednom djelu koje je u posljednje vrijeme objavio ukazuje na to da je organizacija Osmanskog carstva u Rumeliji ostala pod jakim uticajem grčkim i slavenskim i kaže¹⁰: »Prodor Srba zajedno sa turskim osvajačima duboko u Mađarsku i činjenica da sačinjavaju većinu posada u tvrđavama omogućuje nam da mislimo da je turska vojska puna srpskih elemenata koji nisu primili islam i živjeli su vjerom svojih otaca.«¹¹

Pogledi P. Viteka koji je duboko pronikao činioce koji su osigurali uspon osmanske države zauzimaju posebno mjesto. On se prije svega zaustavlja na osmanskoj državi kao državi ratnika sa granice (uc gazi devlet) i kaže da je posebna kultura granice (uc kältürü), za koju je ova država ratnika u početku bila

⁴ »Viele christliche Adelsfamilien wurden, besonders in Bosnien, durch Annahme des Islam zu erblichen Spahi's, deren es um die Mitte des XVII. Jahrhunderts in Rumelien 1294 gab, meist ehemals christliche Bulgaren, Serben, Albanesen und Griechen« (Gesch. der Bulgaren, Prag 1876, str. 449), »Auch in den Provinzen überlebten viele Institutionen den Fall der alten Südslavenreiche« (isto djelo, 451).

⁵ N. Iorga Histoire des Etats balcaniques, Paris 1925, str. 1—2.

⁶ Isto djelo, str. 5.

⁷ Isto djelo, str. 25.

⁸ Isto djelo, str. 26.

⁹ Isto djelo, str. 32.

¹⁰ L. Hadrovics, Le peuple serbe et son église sous la domination turque, Paris, 1947 godine, str. 45.

¹¹ Nažalost nismo mogli vidjeti djela J. N. Tomića, K. Draganovića, srpskih pisaca koje pominje Hadrović.

vezana, približila Osmane narodu osvojenih krajeva u punoj toleranciji i olakšavala je njihovo stapanje. »Zahvaljujući ratničkom karakteru (gazi karakteri) osvajača nije došlo do kulturnog nazatka ni u Anadoliji, ni na Balkanu.«¹² Isti naučnik privlači pažnju na ovu činjenicu: »Prilagođavanje Osmana do te mjere civilizaciji zemlje na koju su napadali još je više olakšavalo prilazjenje na njihovu stranu akrita (vizantiskih pograničnih vojnika) u masama i dobrovoljno predavanje tvrđava i manjih gradova.«¹³ Ali ipak on kaže da je poslije velikih osvajanja centralna vlast iz ekonomskih obzira tražila da hrišćanski podanici ostanu u svojoj vjeri, ali je na takav način uklonila mogućnost da budu korišteni za upravu i vojsku, da su se tome nasuprot ratnici za vjeru (gaziler) trudili da prošire islam, a da je pak ustanova devširme ove dvije tendencije mirila.¹⁴ Nasuprot ovome jedan pogled koji se poslije osnivanja narodne turske države kod nas raširio i snažno održavao jeste pretpostavka da je Osmansko carstvo bilo jedna država koja se u svom osnivanju, tj. do sredine XV vijeka potpuno oslanjala na turski elemenat.¹⁵

I u najnovijim djelima o osmanskoj državi vidi se da nije shvaćeno da je npr. Osmansko carstvo XV vijeka rastavljeno dubokim linijama od Osmanskog carstva iz XVII vijeka, da osnovne tendencije i ustanove ova dva perioda nose katkada gotovo pod istom odnošnom potpuno različitu suštinu i da su istoriski uslovi potpuno različiti.¹⁶ Sigurno je da će, kada uzmognemo, uzimajući osmansku istoriju odvojeno u određenim periodima, da pokažemo svaki period u njegovim vlastitim uslovima i nužnostima, koji izgledaju toliko protivrječni i zamršeni, oni postati jasni. Iako je, kao što smo gore vidjeli, od strane nekih naučnika jasno postavljeno pitanje u tome pod kakvim uslovima i kako su ostvarena osmanska osvajanja u Rumeliji u XIV i XV vijeku, kao i pitanje o uredenju koje je postavljeno namjesno starog uredenja i o odnosima između osvajača koji su došli i domaćeg stanovništva, ono nije našlo zadovoljavajući odgovor naročito zbog nedovoljnosti izvora kojima se raspolagalo.¹⁷

¹² P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, sv. XI (1936) strana 315.

¹³ *The rise of the Ottoman empire*, London 1938, str. 42.

¹⁴ Pomen. djelo, str. 49. — Također pogledaj njegovo *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, *Revue des Etudes Islamiques*, 1938, sveska I.

¹⁵ Zagriženi branilac ove misli je pisac »Amasya tarihi« (Carigrad 1327—1330) H. Hüsameddin.

¹⁶ Djela I. H. Uzunçarşinlija o ustanovama osmanske države izdata od strane Turskog istoriskog društva (Türk Tarih Kurumu) (Kapu kulu ocaklari I—II, Ankara 1943, Merkez ve bahriye teşkilatı, Ankara 1948, Saray teşkilatı, Ankara 1945) u prvom redu se mogu kritikovati s toga gledišta. Pogledajte rad koji sam napisao o Saray teşkilatı u D. T. C. Fakültesi Dergisi (sv. V, br. 2). I u jednom djelu o osmanskim ustanovama koje je izašlo u posljednje vrijeme, H. A. R. Gibb i H. Bowen, *Islamic society and the West*, nije u većoj mjeri uzeta u obzir razlika između različitih doba.

¹⁷ F. Babingerova istraživanja o starim osmanskim begovskim porodicama i njihovom porijeklu (Ewrenos-oghlu, Timurtaş, Türakhan-oghlu, Quarly-zadeler, Michal-oghlu, Malçoç-oghlu) (pogledaj *Annali, Pubblicazioni dell'istituto universitario orientale di Napoli, Nuova serie vol. I* (1940) str. 117) treba proširiti. Stari popisni defteri u Arhivu Opšte vakufske uprave i Arhivu Pretsjedništva vlade sadrže mnogo materijala o ovoj temi. Pogl. T. Gökbilgin, *XV ve XVI: asirlarda Edirne ve Paşa Livasındaki has-Mukataa mülk ve vakıflar*, Istanbul 1952. — Nažalost nismo mogli da vidimo ovu Babingerovu studiju: *Beiträge zur Geschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. und 15. Jhd.)* Brunn—München—Wien, 1944.

Dolje ćemo pokušati da prema timarskim i popisnim defterima koji pripadaju vremenu Murada II i sultanu Mehmeda Osvajača¹⁸ pokažemo brojevima i dokazima da je osmansko širenje na Balkanu nosilo potpuno konzervativan karakter, da neće moći biti govora o iznenadnom osvajanju i smještanju, da su stare grčke, srpske i albanske plemićke klase i vojnički slojevi ostavljeni na svom mjestu, da je važan njihov dio uvršten u okvir osmanskog timara, kao hrišćani timarnici, da u XV vijeku nije osmanska država ni u kakvom obliku vodila politiku islamizacije. Ali prije nego što priđemo tome, treba da kažemo ovdje da i zabilješke i ukazivanja dostojna pažnje koja se nalaze u dodanas poznatim izvorima dobivaju sada jasnije značenje. Ustvari, ove stare zabilješke, zato što dozvoljavaju da predmet našega istraživanja dovedemo do početka države, imaju posebnu vrijednost.

Značenje ovakvih zabilježaka u najstarijoj osmanskoj tradiciji koju su prikupili anonimni Tevârih-i Âl-i Osman,¹⁹ Aşik Paşazade i Neşri: »Tekfur nevjernika Harman-kaje (Chirmenkiä)« Koze Mihael koji je još od prvih vremena saradivao sa Osmanom Gazijem nije bio jedini hrišćanski domaći velikaš koji je tako postupio. Na primjer, pominje se i ovaj događaj pri jednom upadu koji je napravio Osman u Tarakli-Jenidžesi: کافرلی صمصه چاوشه آشتا اولشردی: عثمان اتی اوقب عهد و من بوتلی کوروب اری و عورق اطاعت ایدوب استقبال اندیلر، ارالرنده بر اولوجه کافر واردی، عثمان اتی اوقب عهد و Saradnju sa domaćim hrišćanskim feudalcima (beyler) nije se sastojala prosto iz odnosa savezništva. Opet u prvo vrijeme aktivnosti Osmanske Gazija: «کندو حقه توکل ایدب طوغری بلجوی حصاره وارب تکوری قرشو کلب اطاعت ایدب یینه برنده مقرر قلب اول تکورن بر اوغلی واردی اتی بله الب اندن لفسکه وارب لفسکه تکوریه چادرو تکوری دخی استقبال ایدب اطاعت ایدب مسکنکترن تسلیم ایدب کندولر عثمانه خاص نوکر اولدیلر»²⁰ Ali nema nijednog znaka da je ovaj tekfur koji je unišao u službu Osmanovu postao musliman. S druge strane i obavještenje koje daje Pahimer o tome da je opet u Osmanovo vrijeme, još 1305, došlo jedno katalansko odjeljenje i pridružilo se Osmanima, privlači pažnju.²²

U staroj osmanskoj tradiciji ima drugih bilježaka o prilaženju Osmanima tekfura i »nevjerničkih spahija« u vrijeme Orhana Gazija. On, dok mu je otac još bio u zdravlju, u jednom pohodu koji je napravio na granici kod Iznika: « کندو کلب قره تکن حصارى او زرنه دوشب تکورنه آدم کوندردی که حصارى بکا ورینه سنی حصار کده ایتا ایدین همین آد بنم اولسون »²¹ Gospodar tvrđave nije se predao. Ali suština ove ponude koja pokazuje osvajački metod osmanski, zaslužuje pažnju. Orhan, čim je postao

¹⁸ Za takvu vrstu deftera pogl. O. L. Barkan, *Türkiyede İmparatorluk devirlerinin nüfûs ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri*, İktisat Fakültesi Mecmuası, sv. II (1939—1942), i H. Kun, *Avrupadaki Osmanlı yer adları, Türk dili ve Tarihi hakkında araştırmalar*, Ankara 1951, str. 83 i dr.

¹⁹ Anonimni *Tevârih-i Âl-i Osman* (Die altosmanischen anonymen Chroniken, Izd. F. Giese, Breslau 1922, opet od njega, MOG, I str. 49. P. Wittek, *Zum Quellenproblem der altosm. Chron.* Isto mjesto, 77) Oruc, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Die früh-osmanischen Jahrbücher des Urudsch, izd. F. Babingera, Hannover 1925), predgovor izdavača.

²⁰ Neşri, *Gihannüma* (Die altosmanische Chronik des Mevlana Mehmed Neschri). Izdavač F. Taeschner prema pripremljenim radovima Th. Menzela, I, uvod i tekst Menzelova primjerka, Leipzig 1951, str. 28.

²¹ Neşri-Taeschner, str. 36.

²² Pogl. P. Wittek, *The rise...*, str. 42.

²³ Aşik Paşazade. izdanje Aliia. 27.

vladar (bey) ostavio je na njihovom mjestu tekfure više tvrđava koji su se pokazali poslušnim.²⁴ Tako »vezir tekfura Bruse« čije je djelo predaja brusanske tvrđave, ostao je uz Osmana.²⁵ Za vrijeme osvajanja Iznika: «تکوری استبول قیو سندن» U ovoj posljednjoj bilješci naročito želim da svratim pažnju na *nevjerničke spahije*. Ono što je bilo u Izniku prirodno ponavljalo se na drugim stranama. Sin Orhana-Gazija, Sulejman-paša čim je prešao na poluostrvo Galipolje بوعازارله متفق اولوب «جینی حصارک کافر لری یوغازارله متفق اولوب یوردیلر»²⁷

Pisma Palamasa Gregorija²⁸, soluskog arhiepiskopa koji je 1355 pao kao zarobljenik u ruke Osmana jasno pokazuje koliko su Orhan i njegova okolina postupali tolerantno prema hrišćanima. On je svagdje vidio hrišćane u punoj slobodi. Orhanov sin Ismail slobodno mu je postavljao neka pitanja o hrišćanskoj vjeri. Poslije je sam car Orhan priredio jednu opštu diskusiju između Palamasa i uleme (muslimanski vjerski učenjaci). Tu je diskusiju zabilježio Orhanov doktor Grk Taronites.³⁰ Balaban (Palapanis) koji je pretsjedavao skupu postavio je hrišćanskom duhovniku ovo pitanje: »Mi vjerujemo u vašega poslanika, zašto vi ne vjerujete u našega?« Tu je pomirljivi akcenat očevidan. Jednu drugu diskusiju Palamasovu neko je ovako zaključio — »Doći će vrijeme kada ćemo biti svi jedinstveni u našim mišljenjima.« Momenat koji naročito privlači pažnju jest to da je Palamas našao u osmanskome gradu Bigi (Pegae) vizantiskog heteraiercha (generala) Mavrozoumisa kao najuticajnijiu ličnost (subašu?) mjesta.³¹

Poznato je da su se u vojsci Murada I. nalazile u znatnom broju hrišćanske pomoćne snage koje su slale kneževine koje su plaćale harač.³² Nisu se samo u bitci kod Ankare, nego i u Kosovskoj bitci (1389) nalazile vazalne hrišćanske snage u redovima Osmana:

«خون کار یوردی خراج کذار کافر لره که یراغله حاضر اولالار کستندل و سراجله جملهی حاضر اولدی»³³

Prema Timurovom istoričaru Nizamuddin Šami-ju, Jildirim Bajezid je izveo protiv svoga protivnika »čitage i nevjernike«.³⁴ U ankarskoj su bitci učestvovali ne samo srpski vojnici, nego poput albanskog feudalca Coia Zacarie³⁵, i ostali balkanski feudalci.

²⁴ Neşri-Taeschner, 46; o tome da je isto ostavljena gospodarica Kirmastija i njen brat na svojim mjestima Neşri-Taeschner, 47.

²⁵ Aşik Paşazade, str. 30; Neşri-Taeschner, 39.

²⁶ Neşri-Taeschner, 45 «کوبرک خلق حصار خلقتنه زواد و یومزلردی وقت اولوردیکم مسلمانلره بیلده» (Asik Pszd. 41).

²⁷ Aşik paşazade, str. 48; Neşri-Taeschner, 50.

²⁸ C. Arnakis, Gregory Palamas among the Turks and Documents of his captivity as historical sources, Speculum, vol. XXVI, No 1 (1951).

²⁹ Ova bilješka izostala u originalu (primjedba prevodioca).

³⁰ Arnakis, pom. član. str. 108.

³¹ Pom. član., str. 106.

³² Pogl. Neşri-Taeschner, 63—64.

³³ Neşri-Taeschner, 66, 73. — Upor. Gibbons (turski prevod: Ragip Hulusi) str. 151.

³⁴ «بلد روم بازید نیژدور مقابل این لشکر های چیتاغ و افرنج را ترتیب داد بر مینه پسر لاس افرنجی را» (Zafernama, ed. F. Tauer, Monog. Arch. Orient., vol. V, Praha 1937, str. 255). Čuveni Marko Kraljević umro je u osmanskoj službi u Vlaškoj (pogl. Mélanges H. Grégoire, Brisel 1949, str. 568).

³⁵ Jorga, GOR, I 331.

Dolje ćemo vidjeti direktno iz isprava Arhiva koliko su važno mjesto imali hrišćanski timarnici, vojnuci i druge vojničke grupe u osmanskoj vojsci poslije Bajezida Jildirima. Ali nećemo propustiti da ovdje navedemo pažnje vrijedna svjedočanstva jednoga Francuza koji je 1432—1433 godine posjetio osmansku zemlju. Ovaj Francuz, Bertrandon de La Broquière, govori o tom da se u vojsci Murata II. nalazilo osim 3.000 spahija koje je poslao srpski despot i više hrišćanskih vojnika iz Albanije i Bugarske.³⁶ I Jean Torzelo koji je 1439. na konsilu u Florenci podnio izvještaj o mogućnostima jednog krstaškog pohoda protiv Turaka, bilježi, govoreći o 50.000 hrišćana carskih vazala, da su spremni na ustanak.³⁷ Bez sumnje da on s time nije mislio na sve hrišćanske podanike careve. On u potpunosti niže snage podložene caru. Po nama, ovih 50.000 hrišćana su hrišćanski vojnici koji su podanici cara i ovaj broj, makoliko bio pretjeran, daje nam misao o relativnoj važnosti hrišćanskih vojnika u osmanskoj državi.³⁸

* * *

U Arhivu se nalaze defteri XV vijeka koji se odnose gotovo na sve krajeve koji su nekad bili unišili u granice srpskog Dušanova carstva.

Sa svojim ispitivanjima počemo od Tesalije. Imamo u ruci dva deftera koji se odnose na livu Tirhalu. Prvi je napisan 859 po Hidžri (1454—5 n. e.),³⁹ a drugi 871 po Hidžri (1466-7 n. e.).⁴⁰ Na taj način najstariji defter koji pripada ovom kraju pokazuje vrijeme samo oko 60 godina poslije osvojenja. Ovaj defter je napisan u vrijeme sandžak-begovanja Omer-bega sina Turhan-begova i zauzima zajedno sa Tirhalom »vilajete« Fener (Phenarion) i Agrafu. Ovdje su timari ovako raspodjeljeni: 1 has mirlive, u vilajetu (nahiji) Tirhali 79 eškindži-

³⁶ »et de l' armée qui fu dernièrement en Grece, une grant partie estoit Crestiens; c'est assavoir que quant il mande le dispot de Servie, il envoye l' un de ses fills accompagné de IIIim chevaulx de service et aussi d'autres assés d'Albanie et de Voulgairie qui sont Crésiens lesquelz n'osent dire le contraire et sont plusieurs esclaves qui vont à la guerre qui sont Crestiens...« (B. de La Broquiere, Voyage d'outremer, izd. Ch. Schefer, Paris 1892, strana 185).

³⁷ »en outre ces seigneurs cy, il y a plus de cinquante mil hommes chrestiens qui sont subjectz au Turc et incontinent qu'ilz verroyent la puissance des chrestiens se rebelleroyent contre le Turc et seroyent ceulx qui plus le destroyent, et outre tous ceulx cy, il y a une grande multitude de crestiens subjectz au Turc par tribut...« (Kod B. de La Broquière-a datakata, strana 265).

³⁸ Opet po Torzelu careve sve vojne snage su 100 hiljada konjanika i 20 hiljada pješaka. (Isto djelo, str. 262—263). Prema Broquière-u (str. 185) »s'il veult fait grant armée, tel qui le scet bien m'a dit qu'il trouvera bien XXVI mil hommes en la Grece, mais qu'il les paye de leurs gaiges, c'est assavoir VIII aspres pour homme à cheval et V pour homme de pié; et de ceulx cy, m'a l'en dit que les LX mil seront bien en point.«

³⁹ Arhiv Generalne direkcije Pretsjedništva vlade, defteri preneseni iz Maliye, privremeni klasifikacioni broj 187, 230 lista, potpun, dimenzije 11/29. To je popisni opširni defter koji zajedno sa timarima saopštava imena raje, pojedinosti dažbina. Njegov uvod: صورت دفتر: سفاح ترخاله که بحکم پادشاه... السلطان محمد خان ابن مراد خان... محررکت مباشرت مرادبک ابن تورطاشبک... فی تاریخ تسه و تسین و ثمانماه»

⁴⁰ Arhiv Pretsjedništva vlade, defter prenesen iz Maliye, privr. klasifik. broj 66. Na početku deftera stranice su pomiješane, dimenzije 11/29, timarski sumarni defter. U njegovom predgovoru koji je otišao do sedmog lista u sadašnjem njegovom povezu: «دفتر بجل ولایت لواء... ترخاله که بفرمان پادشاه... السلطان محمد خان بن مراد خان... بمباشرت احمدبک بن علی بک بن اورنوس... لسنة احدی و سبعین و ثمانماه»

timara, 24 timara čuvara tvrđava, u vilajetu Feneru 1 has subaše, 60 eškindžitimara, 9 timara tvrđavskih posada, u vilajetu Agrafi 1 has subaše, 7 eškindžitimara.

Od ukupno 182 timara 36 ih pripada hrišćanskim spahijama. Daćemo neke tipične primjere: »Timar Dimitrija sina Mihaljeva, sin spahije od starine.«⁴¹ Opet u Tırhali »Timar Mustafe i Petrosa, njegova brata, sinovi Mikre میقره jašu zajednički po redu.«⁴² U Tırhali »Timar Iglave اغلاوه i Dominika i Muzeraka مزراك sinova Mikre«. »Timar Pavla, sin je Mikre, njegov brat Paša-jigit iskopao mu je oko, bez oka je, godišnje daje jednog konjanika.«⁴³ U tri posljednja primjera vidimo timare sinova Mikre. Kraj koji se imenuje u defteru iz 871 po Hidžri kao zemlja Mikre treba da je pripisivana ovom Mikri. Pretpostavljamo da će Mikra biti stari gospodar kraja koji je pripao Osmanima kada su oni osvojili zemlju.⁴⁴ Ostali timari osim ovih 36 koje smo vidjeli u ovom sandžaku 859 po Hidžri dati su licima koja su došla zajedno sa Evrenuz-begom ili Turahan-begom⁴⁵ ili gulanim zapovjednika (robovi begova) i kapu-kulovima,⁴⁶

Što se tiče idžmal-deftera (sumarni defter) iz 871 po Hidžri (1466—1467 n. e., prema rezimeu sa njegove posljednje stranice, stanje timara je slijedeće: »Liva Tırhala: zeima 22, kadija 6, spahija 343, dizdara sa tvrđavskim posadama 191, vojnika 103, jamaka 203«. Posebno u Livadiji 24 arnautska katuna, u nahiji Istifa ima 34 arnautska katuna.⁴⁷ U ovo vrijeme nabrajaju se 23 nahije u sandžaku [među ovima su zemlje Mikre, na sjeveru Platamona (danas Platamon), na jugu Livadija (danas Lebadea), Lodorik (danas Loidorikan), u centru Dömeke (Domoks), Čataldža Phersala]]. Omer-beg se još pojavljuje kao sandžak-beg.⁴⁸ Od 343 spahije koji se gore pojavljuju u cijelom sandžaku dvadesetorica su hrišćani a i oni posjeduju tek četiri timara. Samo Ilandari koji je u tvrđavi Izdin (ازدين = Zeytuni?) služio kao topnik uživa sam jedan timar.⁴⁹ Ranije je Dimitri sin Todora uživao sam jedan timar.⁵⁰ Jedan timar koji je ranije pripadao Petru u Tırhali uživaju

⁴¹ List 179.

⁴² List 234.

⁴³ List 236.

⁴⁴ Pogl. niže bilješke 91 «تیمار مصطفی ولد موسی اور زربک ابله بله کلش قدیم لردندر»

⁴⁵ «تیمار کوچوک الیاس ولد سرف سکید، اصلده باباسی تورک اصلندن ایمش، طورخان بک بو ولایت کلیک بله مجموع ستمیق شهادت آندیلر» (Isti defter, str. 134).

⁴⁶ Među njima privlači pažnju jedan timarnik hrišćanin koji nosi tursko ime. Bilješka je tekstuelno ova: «تیمار کافر تومور طاش ولد واری» (List 105b).

⁴⁷ Nalaženje arbanaskih kolonija u Tesaliji jest rezultat arnautske seobe koja je počela prema jugu nakon osvajanja Albanije od strane Stefana Dušana oko 1330 godine (pogl. A. A. Vasiljev, Hist. de l'Empire byzantin, Paris 1932, II str. 295). Iz defterâ Tırhale moguće je prilično tačno odrediti broj arnautskog stanovništva u Tesaliji u XV vijeku. Oni su, organizovani u katune, imali poseban status. Porijeklo armatola koji se poslije vide u istoj oblasti i čiji se veliki dio sastojao od hrišćanskih Arnauta mora da su ovi arnautski katuni (Za armatole vidi R. Anhegger, Martoloslar hakkında, Türkiyat mecmuasi, sv. VII—VIII (1942), 297 i dr. Za katun vidi B. Đurđev, Eflak kanunu hakkında küçük bir izah, THIM (1939), str. 186. Upotrebljavanje za Arnauta istoga izraza biće da je došlo od toga što su i oni bili nomadi. Ali su u gradovima Teslije još u XV vijeku postojale posebne arnautske četvrti.) — Prema Kavanin-u Ayni Alijevu (izdanje Tasvir-i Efkar-a. str. 40) u počecima XVII vijeka u Tırhali je bilo 36 zeameta i 439 timara.

⁴⁸ 1473 pao je u ropstvo Uzun Hasan-begu (Nesri: Taeschner, 210) Omer-beg je 1489 još bio u životu (Aşık Paşazade, str. 237).

⁴⁹ List 63a.

⁵⁰ List 63a.

zajedno njegova tri sina i idu po redu u rat.⁵¹ Tako vidimo kako se timari dijele na male dijelove u generacijama koje slijede jedna iza druge, što je bila opšta pojava. Osim ovih dvadeset hrišćanskih spahija još 19 timara pripada novim muslimanima, čiji su očevi hrišćani spahije.⁵² Ovaj broj pokazuje da je već u ovo vrijeme ovdje prilično uznapređovala islamizacija među hrišćanskim spahijama (nismo unijeli u gornju sumu dvojicu novih muslimana, o čijim očevima nema posebne bilješke). Najzad naročito zaslužuju pažnju bilješke koje se odnose na jedan timar dat jednom »franačkom«⁵³ pobjeglici 873 po Hidžri. Ove bilješke napisane su kao derkenar (margina) na timar koji pripada Baraku: I — »Zato što nije došao u službu, dat je Gilbertusu Cancelariusu کيلبرتس فيليپوس koji je pobjegao od Franaka. Jaše u rat, 15 rerebiulahira 873 u Indžigizu. Jaše u Paša-sandžak«. II — »Ovaj pomenuti je postao musliman i dato mu je ime Ahmed. Ostavljeno je po starom. Napisano sredinom muharrema 875 godine u Agrribozu«.⁵³

Što se tiče nove situacije hrišćana spahija, u 871 po Hidžri, čija smo imena vidjeli u defteru iz 859 po Hidžri, u tom pogledu zaustavićemo se samo na nekim tipičnim primjerima: 859 po Hidžri uživali su jedan timar djeca Bogoslava po imenu Boga i Pelegrin (بوغا و پلغرين). Prema defteru iz 871 po Hidžri, ovaj timar je jedno vrijeme prešao Aliji sinu Bogoslavovom koji je postao musliman, a poslije je prešao njegovom bratu Mustafi. Mustafa uživa polovinu toga timara, a drugu polovinu uživaju Gön i Grgor (گون و غيرغور) sinovi Pelegrinovi. (Ova posljednja dvojica idu po redu u rat). Što se tiče sinova Mikre koga smo gore poznali prije 859 po Hidžri kao važnu ličnost (kao mjesnog senjora?), od njih susrećemo Isa-a sina Mehmeda sina Mikre. Ovaj Mehmed treba da bude jedan od sinova Mikre koje smo 859 po Hidžri vidjeli sa hrišćanskim imenima. Ostoja i Miraš (اوستوياوميراش) sinovi Mihe sina Klazinosi (کلانوس) koji 859 po Hidžri uživa timar u Tirhali, sa još jednim, s novo-muslimanom Ahmedom sinom Ginovim drže zajedno jedan timar.⁵⁴ Susrećemo još jednog krupnog spahiju koji je poput Mikre dao ime vilajetu Kravaldi (قروالدي). Njegov sin Halil koji je postao musliman uživa jedan veliki timar u nahiji Kravaldi. Čim je on 872 po Hidžri umro, njegov timar dat je bratu mu Jusufu. U isto doba subaša Fenera Hasan-beg sin Zenebišev⁵⁵ u svakom slučaju treba da je sin čuvenog Zenebissija⁵⁶ jednog od senjora Južne Albanije. I beg juruka Tirhale bio je Il'jas-beg sin Efendra⁵⁷. Jakub-beg sin Aština drži u ruci zeamet Suvalak (صوالاق), a i njegov brat Mustafa-beg uživa u Tirhali jedan timar. Njihov

⁵¹ List 13a.

⁵² Na primjer: »Timar-i Mehmed ve Ali, nev-müsliman, veledan-i Kukra. قوکره. (List 75a). »Timar-i Mustafa, nev-müsliman, veled-i Filatrino فيل اترينو (List 78b), zeamet-i Istir (استير) der tasrur-i Hizir bey bin Vulkasın وولکاشين«.

⁵³ List 41a.

⁵⁴ List 157a.

⁵⁵ List 36a.

⁵⁶ Za porodicu Zenebissi pogl. A. Gegaj, L' Albanie et l'invasion turque au XVe siècle, Paris 1937, str. 28—29. Jorga, GOR, I 1303.

⁵⁷ Efendre oglu Umur-beg, prema jednoj zabilješci u defteru Arvanid-ili (320 timar), nalazio se u opsadi Akčahisara u vrijeme Mehmeda I. Jako je moguće da je on u to vrijeme bio beg sandžaka Arvanid-ili. Hizir-beg sin Efendre oglu Umur-bega u doba Murata II posjedovao je timar u Krčevu.

otac Aštin bio je veliki albanski senjor koji je dao ime kraju Aštin.⁵⁸ Gornji primjeri predstavljaju drugo pokolenje hrišćanskih spahija koje se islamiziralo, tj. koje se u punom značenju poosmanilo.

I nalaženje vojnuka u znatnom broju (103 vojnuka, 203 jamaka) u sandžaku Tirhala privlači pažnju.

Sada sa jednim idžmal defterom koji pada potkraj vremena Murada II prelazimo prema sjeveru, prema Makedoniji.⁵⁹ Dijelovi iz ovoga deftera kome nedostaje početak i kraj, koji su nam došli u ruke, sadržavaju dijelove vilajeta Timur-hisar (sjeverno od Sereza), nahije Istefanije (استفانيه), nahije Kalojan i Nevrekop, nahije Köprülü, vilajeta Kastorije (كستريه). Kasaba Timur-hisar je zeamet Zaganos-paše »kralja vezira«. U ovim krajevima koji su poput Nevrekopa, Köprülüja (Veles) i Kastorije (Kesriye, Kastoria) prilično daleko jedni od drugih ima u svemu 14 timara u ruci hrišćana spahija. Šest od njih nosi naznaku »stari«. Jedan dio timara uživaju međusobno očevi i sinovi zajednički i oni idu po redu u rat. Na primjer, Kubrin i Prbo (كوبرين و پربو) sinovi Dimitrija uživaju jedan timar. Duka i njegov brat Kalojan jedan timar, Dukagin i brat mu Pal (دوقه كين، پال) jedan timar, Milko i njegovi sinovi jedan timar. Iznos timara nije velik (općenito manje od 2.000). Jasno je da se i ovdje smanjuje broj hrišćana spahija uslijed prelaza na islam. U vrijeme pisanja deftera tri timara (timari Musa-a sina Petkova, Bajezida sina Agustusova i Umura sina Todorosova) su u ruci spahija koji su prešli na islam.

U vilajetu Kalojan ima vojnuka.

U Arhivu se nalazi i jedan sumarni defter iz 859 po Hidžri koji pripada oblasti Stare Srbije koja je kolijevka srpske države sjeverno od ovoga kraja.⁶⁰ U ovoj oblasti koja obuhvata nahije Jeleč (يلچ), Zvečan (ازوجن), Hodidide (هودیدی), Senica (سنجه), Ras (راس), Ūsküp (Skoplje) i Kalakandelen (Tetovo) i njihova područja ima 50 timara u rukama hrišćana spahija. Od hrišćana spahija su trojica označeni kao »stari timarnici«, osmorica kao »Isabegovi hizmečari«. ⁶¹ Lično Isa-beg sin Ishak-begov poticao je iz velike hrišćanske porodice⁶² i svakako mu je položaj bio viši od položaja sandžak-bega: izuzimajući Tetovo u ostalim nahijama od 189 timara oko 160 ih je u rukama njegovih pripadnika (njegovi robovi i sluge). Ali su ovi timari općenito vrlo mali i pripadaju u njegove hasove.

⁵⁸ U defteru sandžaka Arvanid iz 835 po H. (pogl. niže bilješku 88) prolazi Aštin-ili. Aštinoglu Jakub postao je vaspitač princa Džema.

⁵⁹ U Arh. Prets. vlade defteri preneseni iz Malije, privrem. klasifik. br. 525 i 250. — Sada posebno povezana, ova dva deftera u osnovi su dijelovi jednog istog deftera. Prvi dio je defter pod brojem 525. Defter je jedan sumarni timarski defter. Početak i svršetak mu nedostaju. Razabire se iz rubnih bilježaka iz 849 po H. da pripada vremenu Murad II (na str. 25 ima jedna takva marginalija).

⁶⁰ U Arh. Prets. vlade defteri preneseni iz Malije, privr. klas. br. 544, 317 stranica, kraj mu nedostaje, razmjere 11/29, timarski sumarni defter. Predgovor: «صورت دفتر بچل يلچ و ازوجن و هودی دده و سنجه و راس و اسكب و قلقان دلان مع توایها بفرمان سلطان محمد خان بن لطان مراد خان ... بقلم اصطف المجرین علی بن حاجی یعقوب ... فی اواخر جمادی الاولى سنه تسعه و خمسين و ثمانمائه هجریه هلالیه»

⁶¹ Na primjer: »Timar-i Dimitri, hizmetkâr-i Isa bey« »Timar-i Branislav, hizmetkâr-i Isabey« »Timar-i Branilo, hizmetkâr-i Isa bey«.

⁶² C. Truhelka, Die geschichtliche Grundlage der bosnischen Agrarfrage (Sarajevo 1911), turski prevod Köprülüzade A. Cemal, THIM, I, 58. — Gl. Elezović, Skopski Isakovići i Paša-jigit beg, GSND, XI (1932).

Posebno u Tetovu 41 timar od njegovih hasova opet je u ruci njegovih slugu.⁶³ Iznos Isabegovih hasova, ne računajući Skoplje, penja se godišnje na 763.000 akči. Čak je u XVI vijeku malo sandžak-bega imalo plaću koliko ovaj moćni beg vojne krajine (uc) koji je od oca Ishak-bega naslijedio ovu oblast, čiji je strateški položaj bio vrlo važan. Zaslužuje pažnju momenat da hrišćani timarske spahije koje pripadaju Isa-begu ne nose atribut gulama (roba) već atribut sluge (hizmetkar). Ne dolazi u obzir da bi oni po porijeklu bili raja ili robovi. U svakom slučaju oni treba da su hrišćani vojnici koji su, zato što nisu mogli da nađu timar, unišili u Isa-begovu službu s nadom na dirlik (sredstva za izdržavanje, renta). Znamo da je bilo rodaka jednog dijela hrišćana spahija koji nisu mogli da dobiju timar, ali da su, zato što su pripadali vojničkoj klasi, bili u mogućnosti da u svako vrijeme dobiju timar.⁶⁴

Pola vijeka poslije osvojenja hrišćani spahije u ovoj oblasti još uvijek zadržavaju prilično veliki značaj. Zato što je među njima s vremenom bilo prelaznja na islam, bez sumnje je da je taj značaj bio ranije još veći. Ipak nema mnogo u defterima bilježaka koje se odnose na prelazjenje na islam.⁶⁵ U ovoj oblasti općenito timari hrišćana spahija su mali. Među njima se susreću i timari, čiji se godišnji prihod sastoji od 250 akči.⁶⁶

Jedan dio idžmal-deftera koji se odnosi na okolinu Kičeva (Kirčeva) i Prilepa (Pirlipe)⁶⁷ upotpunjuju ovu oblast koju smo gore proučavali. Prema dijelu koji posjedujemo, u ovoj oblasti od 90 timara njih je 26 u hrišćana spahija. Jednaestorica od njih nose naznaku »stari«. Ovdje naročito ova bilješka zaslužuje pažnju⁶⁸: « ناهيت فرچوه زعيمش كرك اسپان از محمود شرابدار حمزه » Ovo pokazuje da je jedan hrišćanin zaim naslijedio Šarapdar Hamza-bega poznatog kao subaša Kičeva (Kirčeva).

Jedan potpuni opširni defter koji se odnosi na vilajet Vilk (Vulk, Vuk) iz 859 po Hidžri (1454—1455 n. e.)^{69b} daje nam o ovoj oblasti jasna obavještenja. Defter sadrži nahije Trgovište (ترغوشته), Vučitrn (Vulçittrin), Morava (موراوی), Topolnica (تولنييه), Priština i Lab. U cijeloj ovoj oblasti od 170 timara 27 ih pripada »nevjericima spahijama«. Iznad desetorice ima zabilješka »stari«. Jedan od njih je pisar vlaha Branoš (برانوش), a dvojica su vojnički lagatori. U istoj oblasti od

⁶³ «str. 188). «عن خاصها عيسى بك مذکور در ولايت قائلان دلان کدو تصرف خدمتکاران خودست»

⁶⁴ U defteru Tihale iz 859 po H. (pogl. bilješku 39) ova zabilješka zaslužuje pažnju: «قریه لیغورش خارج از دفتر مذکور کویده یازیلان کافرلر مذکور سواربروک حصمیری در خارجدن کسنه یوقدر» (str. 348) i pogl. str. 28.

⁶⁵ «شیدی اسلامه کن جمعی بن زورویکه «ورلدی فی اواخر صفر سنه ۸۶۴ در ادره»

⁶⁶ «Timar-i Oliver ve Aleksı ve Todor: ... hasıl 252» — I ovaj timar uživaju tri lica zajednički. Ali zato timar Nikole, sluge Isa-begova je od 2296 akči.

⁶⁷ U Arh. Pretsj. vlade defteri preneseni iz Malije, privr. klasif. br. 303, timarski sumarni defter. U našoj ruci ima samo 85 njegovih stranica. Mnogo oštećen, razmjere 12/35 cm. — Kako se razabire iz jedne marginalije iz 849 po H. pisanje deftera pada u posljednja vremena Murada II. Iz jedne zabilješke se vidi da je emin koji je popisivao ovu oblast u isto vrijeme popisivao i Prespanski vilajet (str. 64).

^{68a} Peharnik (šarapdar) Hamza-beg spadao je u bližu okolinu Murada II (pogl. Neşri-Taeschner, 172). On je 1473 u svojstvu begler-bega Ruma stolovao u Tokatu (Tursun beg 146). Za vakufe pogl. T. Gökbilgin; Edirne ve Paşa livası..., 52, 77, 234, 318, 479.

^{69b} Arh. Pretsj. vlade, deft. br. 2 ponovljen.

11 topčija, puškara i zemberekčija u tvrđavi Novo Brdo (Novaberda) samo je jedan musliman. Veličina timara varira između 500 — 10.000. Naprimjer topčija Bogoslav i lagator Radoslav uživaju velike timare od 6288 i od 7505 akči (ceri-baša Novoga Brda od 8950, kadija od 8927 akči).

Vidi se iz deftera pisanog poslije 23 godine koji se odnosi na istu oblast da se situacija nije mnogo izmjenila.

Sumarni defter live Vučitrn pokazuje stanje timara u subašilucima Vučitrn, Lab, Gornji Obrovac (Gorne Obrafca), Priština, Morava, Topolnica.⁶⁹ U ovoj je oblasti 21 timar u ruci hrišćana spahija. Posebno je istaknuto da su dva timarnika novi muslimani.⁷⁰

Jedan defter Vučitrna⁷¹ čija početna strana nedostaje pokazuje nešto malo sjevernije oblasti. Ovaj defter koji treba da pripada posljednjim vremenima sultana Mehmeda Osvajača obuhvata oblast Vučitrn i okolinu sa Bihorom i zemlju Altin (Ibalea između Debra i Prizrena). I ovdje susrećemo spahije hrišćane koji posjeduju timar.⁷²

Iako defteri koji se odnose na oblasti Srbije i Bosne i Hercegovine koje su osvojene u doba sultana Mehmeda Osvajača, nisu stariji, zato što su bliži vremenu osvojenja, imaju posebnu vrijednost.

U defteru sandžaka zemlje Hercega od 882 po Hidžri (1477—1478)⁷³ susrećemo izvjestan broj timarnika hrišćana. Od 214 timara 14 ih pripada hrišćanima. Neki od njih uživaju prilično velike timare (npr. timar Vukče 5956), neki pak vrlo male (npr. timar Radivoja 430 akči). Bilježi se da jedan od ovih posjednika timara posjeduje od starine »baštinu«. Osim starih spahija koji su u Hercegovini uglobljeni u okvir timara, jedan njihov dio takođe podvrgnut je carskom zapovješću vlaškom statusu. Oni koji su stavljani u ovu drugu grupu općenito su na čelu jednog »džemata« (skupine), t. j. jedne polunomadske grupe. Prema ovome defteru, u Hercegovini ima svega 107 vlaških džemaata. Prema zakonima u ovom defteru »čim bude rat od svakih deset kuća izlazi jedan eškindžija (opremljen konjanik), jaše zajednički u rat.« Ovim konjancima vlasima kaže se vojnik.⁷⁴ Skupine koje su različite veličine, od 8—10 porodica do 100 porodica, pominju se imenom kneza kome su podređene: kao skupina Radiča sina Bogote, skupina

⁶⁹ Arh. Prets. j. vlade, deft. prenesen iz Malije, privr. klasif. br. 16. — U predgovoru: «دفتر بچل لواء وليجدين... فرمان سلطان محمد بن مراد خان... بايامات ابقرالورى محمد المولى بكوره مغالقه تحويراً في Sandžak-beg je Sinan-beg. وأيل اول لرسيين سنة ثني وثمانين وثمانمائه»

⁷⁰ Timar-i Yusuf müsliman-i nev; timar-i Atmaca müsliman-i nev.

⁷¹ Tapiski defteri Prets. j. br. 5 m. treba da pripada posljednjim vremenima Mehmeda Osvajača po tome što se nalaze marginalne bilješke iz 883 po H. U redžepu 883 Ahmed-beg je bio sandžak-beg. Ali u muharremu 883 još je bio sandžak-beg Sinan-beg (str. 8 i 17).

⁷² Timar-i Vuk (str. 15), Timar-i Mihayil veled-i Dimitri (str. 15); Hasanov je timar dat u rebiulahiru 883 po H. Andriji (اندريه) i Đuri (كورو) (str. 17).

⁷³ Hersek (herceg, Herzog) jest titula koju je nosio gospodar ove zemlje. Hersek — ili sancađi je po obliku poput Karli-ili sancađi, a odatle je izišao izraz »vilayet-i Hersek sancađi«. Međutim poslije je prosto riječ Hersek počela da označuje zemlju.

⁷⁴ Arh. Prets. j. vl., deft. br. 5. U predgovoru: «دفتر اسامی سيق ولایت هرسك كه بچم... سلطان محمد ابن سلطان مراد خان... نوشته شد مباشرت... مولانا محي الدين المشهور بولدان... في اوایل رمضان المبارک سنة اثنين وثمانين وثمانمائه»

Jarosava sina Kute. Ljetišta i zimovališta ovih skupina su određena. Vrlo rijetko su koje smještene u selima. Ali u defterima XVI vijeka većina skupina javlja se naseljena u selima.⁷⁶

Kao što pokazuje jedan smederevski defter koji pripada vremenu Mehmeda Osvajača,⁷⁷ ovo je oblast gdje većinu predstavljaju hrišćanske spahije s timarom i ostale hrišćanske vojne grupe poput vlaha, vojnuka, martolosa. Ovdje se u isto vrijeme nalaze velike hrišćanske spahije koje posjeduju zeamet. Prema defteru Braniceva (برانیچوه) iz 872 po H. (1467—1468 n. e.),⁷⁸ u istoj oblasti na 32 eškindži timara u muslimanskoj ruci ima 59 timara u ruci spahija hrišćana. Ali od 34 čuvara tvrđave-posjednika timara samo su trojica hrišćani. U tvrđavama veliku većinu vojnih snaga opet čine hrišćani. U tvrđavi Golubac svih 15 puškara su hrišćanski vojnici, (u defteru iz 872 p H. njih je 10 lica). Prema ovom posljednjem defteru ima još 40 zemberekčija i 6 kovača hrišćana. U istoj tvrđavi ima 52 martolosa koji su raspoređeni u odjelima od 10—15 lica koja služe za platu od 2 akce dnevno,⁷⁹ posebno tesara, graditelja majstora za lukove i ostalih hrišćanskih grupa oslobođenih poreza koje se nalaze u tvrđavskoj službi. 76 lica od hrišćanskog stanovništva grada oslobođena su nekih davanja pod uslovom da budu »na obrani grada i lađa«. Oni koji su u topčiskoj i puškarskoj službi u tvrđavama općenito su hrišćani timarnici ili s platom u novcu.⁸⁰ Smederevo je jedna oblast gdje naročito većinu sačinjavaju vlahi. U defteru je 151 strana potpuno posvećena popisu ovih vlaha. Na početku se nalazi ova bilješka: «جماعت افلانان لواء سمندره کتر اولوغ ولد نيقولا افلانک رک «جماعت افلانان لواء سمندره کتر اولوغ ولد نيقولا افلانک رک»⁸¹ Pod knezovima dolaze primičuri koji su njima podređeni. Poslije toga ima

⁷⁶ U istom defteru vlaški zakon je ovo ذکر هر سک قانونری بودرکه در «جماعت افلانان لواء سمندره کتر اولوغ ولد نيقولا افلانک رک» اولونور: حضر الیاس کونی دیمکه معروف اولان کونده هر یلده اودن اوه برقلوری و بر قوزیلو قیون یاخود بهایی ارن ایکی آچیه و بر قوچ یاخود بهایی اون بش آچیه ویردر و هر الی اودن ایکی قوچ یاخود بهایی آتمش آچیه و الی اوه بر چرکه یاخود بهایی یوز آچیه ویردر و یونلردن غیري سفر اولیاق هر اون اودن سلاحیه بر اشکونچی چقار سفره بله اشره بو ذکر اولانلر ادا اولندقدن صکره سایر عوارضادن معاف و مسلاردر»

Za jedan kasniji oblik ovog zakona pogl. Kanun-namu Sultana Sulejmana (Dodatak TOEMu) str. 63—64; jedan smederevski zakon iz 1527: O. L. Barkan, Kanuniar, 324—325; za vlahе pogl. Br. Đurdev, Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom, Gl. Zem. muz., Sarajevo 1940. Da bi se bolje shvatila vlaška organizacija, potrebno ju je uporediti sa sličnim grupama u Osmanskom carstvu, npr. sa organizacijom juruka.

⁷⁶ Hercegovački defter iz 925 po H.

⁷⁷ Tapu defteri br. 16 Arh. Prets. vl.

⁷⁸ Arh. Prets. vl., opširni timarski defter sa privremenim klasifik. br. 5, pren. iz Malije. U predgovoru: «بما اشرالی تحریر ولایت برانیچوه من امره . . . سلطان مجدین سلطان مراد خان . . . علی التفصیل و لاجمال بمعرفت علی بک ابن میخال . . . فی تاریخ سنه اثنین و سبعین و ثمانمائه»

⁷⁹ U defteru iz 872 po H. ima ova važna bilješka koja pokazuje porijeklo martolosa tvrđave Golupca: «صورت مارتولوسان: خراج و اسپنجیه و رسوم رعیت و یرمیوب یلیچی کافرلر کیمی سپاهی آییی بو: صورت مارتولوسان: خراج و اسپنجیه و رسوم رعیت و یرمیوب یلیچی کافرلر کیمی سپاهی آییی بو» (30 lica).

⁸⁰ Timar-i Nikola ve Istepan ve Marko, topciyân-i kal'a-i Resava . . . hasil 3068; Timar-i Istepan ve Marko, topciyân-i kal'a-i Resava . . . hasil 2547.

⁸¹ «Subaşılar ve ceribaşılilar . . . sipâhi kısmındadır.» O. L. Barkan, XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirâi ekonominin hukukî ve malî esasları, I cilt, Kanunlar, İstanbul 1945, str. 260.

vlahi. Činjenica koja zasluđuje pažnju jest to da se ovdje u ovo vrijeme javljaju vlasi nastanjeni u selima. Ovi vlasi daju sandžak-begu od svakog katuna jednog komornicu (slugu) i od svakih pet kuća (porodica) jednog vojnika.⁸² Jedan dio vlahi stekao je poseban položaj: na primjer vlasi Levča postali su hasa padišahova, a to treba razumjeti tako da se vlaški porezi daju caru. I 35 vlahi, zato što vrše službu u tvrđavama Zvorniku, Srebrenici i Avali (Havale), oslobođeni su od vlaških poreza.

U livi Šmederevo nalazi se i široka vojnučka organizacija. Oni su skupljeni u nahijama Pek, Zvižd, i naročito Braničevo. U jednom drugom defteru imena koji pripada vilajetu (nahiji) Braničevo iz 872 po H. vojnici su opširno ovako utvrđeni:

1. U selima kraja Resave:	1 lagator	42 vojnika	107 jamaka
2. U selima kraja Ravanice:	1 lagator	5 vojnika	11 jamaka
3. U selima kraja Lomnice:	1 lagator	29 vojnika	59 jamaka
4. U selima kraja Zvirid:	— lagator	2 vojnika	4 jamaka
5. U selima kraja Homolj:	1 lagator	56 vojnika	124 jamaka
6. U selima kraja Ždrelo:	1 lagator	26 vojnika	65 jamaka
7. U selima kraja Pek:	1 lagator	57 vojnika	133 jamaka

Ukupno: 6 217 503

U ovom defteru vidimo jasno vojnučku organizaciju. U svakom kraju glava postojećih vojnika je jedan lagator. Ovima direktno podređeni jamaci izlaze na 8—10 lica. U različitim pak selima jamaci vojnika koji su podređeni lagatorima variraju između 1—3 lica.⁸³

I iz docnijih deftera se razabire da su uopšte u Srbiji vojnici zauzimali važno mjesto. Prema defteru Kruševca (Alacahisar) iz 922 po H. (1516 n. e.),⁸⁴ u ovoj oblasti bilo je 1.000 vojnika oklopnika. Isto tako na jugu Čustendil (Kostandin-ili) je bio oblast u kojoj su se vojnici u velikom broju nalazili.⁸⁵ Nema sumnje da su ovi oklopnici vojnici bili stvarni ratnici.⁸⁶

Jedan defter Vidinskog kraja i njemu područne okoline⁸⁷ upotpunjuje površinu koju ispituujemo prema zapadu. Defter obuhvata osim Vidina i njegove okolice kraj Beograd (bez sumnje današnji Bjelogradčik), tvrđave Filoridin (Florentin) i Banju (sjeverno od Aleksinca Banja). Prema iznosima na posljednoj strani u ovoj oblasti broj vojnih snaga je slijedeći: u cijeloj oblasti ima 114 spahiskih timara, 74 čuvara tvrđava, 193 musellema sa novčanom platom, 56 martolosa s novčanom

⁸² Vlaški zakon koji se nalazi ovdje važan je zbog svoje starosti: «قانون فلاق بر خاهان دن فلوری ۱ غم ۲ بری قوزیلو و بری ارکک و بیکم خاهان بر قاتون در هر قاتون دن بر چرکه و بر باش پنیو و اوچ اب اورغان و الت ایپ یولار و بر فارن یاغ و بر ارکک قیون و بر درلر باقی رسوم رعیتدن نسه و بر مزلر و بش او و ویتک اشره»

⁸³ Dosada o vojnicima nije načinjena jedna potpuna studija. Za bugarske vojnike (vrijeme poslije XVI vijeka) pogl. G. D. Galabov, *Osmano-turski izvori za bugarskata istorija*, Universitet Sv. Klimenta Ohridskog (Sofija) Godišnjak Fakulteta za istoriju i filologiju, sv. XXIX 1942/43, broj III. opet od njega. *Osmano-turski izvori...*, Godišnjak Sofiskog universiteta, Fakultet istorisko-filološki XXXIV, 2 (1938). A. Refik, *Türk idaresinde Bulagaristan*, Istanbul 1933 i O. L. Barkan, pom. dj., 255—266.

⁸⁴ Tapu defteri Arh. Pretsj. vl., br. 55.

⁸⁵ Tap. def. Pretsj. vl., br. 916. Defter imena vojnika live Čustendila i live Kruševca (Alacahisar), datum 892.

⁸⁶ Pogl. bilj. 151.

⁸⁷ Arh. Pretsj. vl, def. pren. iz Malije, privr. klasifik. br. 18, početak nedostaje.

platom, 150 musellema martolosa, 231 vojnik kopljanik, 34 sokolara. U ovom defteru, čiji početak nedostaje, nabrojali smo 7 timara u ruci hrišćana spahija. Zaslugu pažnju da je 70—80 godina poslije osvojenja u ovoj oblasti većina vojnih snaga ostala još hrišćanska, jer prema neznatnosti hrišćanskih spahija dostojna je pažnje množina vojnika i martolosa (od sedam hrišćanskih timara dva su u ruci Hamze sina Balšina i brata mu Jakuba. Jedan od spahija hrišćana je Lazar (الزر) »vodič hrišćanin«.)

Sada ako se vratimo iz Srbije u Albaniju, tamo ćemo uz neke istoriske i društvene posebnosti specifične ovoj zemlji, vidjeti gotovo isto stanje. Slučajno najstariji defteri u Arhivu pripadaju ovoj oblasti.

Prema defteru Arvanidove zemlje (Arvanid-ili) iz 835 po H. (1431—1432 n. e.)⁸⁸ nekako u to vrijeme postojao je sandžak Arvanidove zemlje pod upravom Ali-bega sina Evrenuzova (Evranos), a to je središnji Ergeri Kasre (Argikastro, Ginokastrë). Ovaj sandžak obuhvataše ove krajeve (nahije): osim Argirokasta krajeve Kaninu, Beograd, Skrapar, Pavlo, Kurtik, Čartalos, Kroju (Akçahisar). Oko istog vremena Premedi, Juvan-ili, kraj oko Prespe predstavljali su oblasti čiji je popis izvršen za svaku u posebno vrijeme. Relativno male, ove oblasti gdje su bile vezane za sandžak-bega Ergirikasra. Naprimjer Premedi je u ševvalu 844 po H. (1441 februar-mart) data sandžak-begu Arnavuda (Arvanida) Jakub-begu sinu Todora Muzaka.⁸⁹ U oblasti Premedi uspostava turske vlasti i primjena timarskog sistema svakako dopire do vremena Bajazida Jildirima. U defteru Promedija ima više zabilješki koje pripadaju vremenu Bajazida Jildirima. Prema Halkokondilasu,⁹⁰ Osmanli su u vrijeme Bajazida Jildirima protjerali sa njihovih mjesta feudalce iz oblasti Ergirikastra i zemlje im zauzeli. Ali ovdje, prema timarskim zabilješkama u defteru iz 835 po H., timarski je sistem stvarno ustanovljen tek u vrijeme Čelebi Sultan Mehmeda. I drugo ime oblasti Oblast Zenebiš može se računati kao dokaz koji to potvrđuje. Senjor ove oblasti Gin (Gjon) Zenebissi umro je 1418 kao vazal carev.⁹¹ U svakom slučaju, prema defteru koji nam je u ruci, ovdje se susrećemo sa stanjem tek 20—25 godina poslije osvojenja, t. j. sa prvim rezultatima osvojenja. U ovo vrijeme u sandžaku Arvandi-ili od 335 timara 56 ih pripada hrišćanima spahijama. To pokazuje odnos od 16%. Osim ovih spahija dat je timar jednom mitropolitu i trojici episkopa. 30% od 335 timara pripada muslimanima Turcima potjeranim iz Anadolije, a većina preostalih timara muslimanima gulamima (robovima). Izgled raspodjele hrišćanskih timara

⁸⁸ Arh. Pretsj. vl., tap. deft. br. 1 m, 141 list, razmjere 11/29 cm. Počevši od 10 lista nedostaje nekoliko lista. U predgovoru:

«صورت دفتر سنجاق اروانيد كه بحكم بادشاه... السلطان مراد خان ابن محمد خان... محور كشت مباشرت اموريك... Ovaj defter biće uskoro objavljen. «

⁸⁹ Arh. Pretsj. vl., deft. pren. iz Malije, privr. klasifik. br. 231, defter Premedija.

«ارناود سنجاق ازرنه تودر مزاک اوغلي يعقوب بکه ویرلدی فی اواخر شوال سنه اربع و اربعین و ثمانه درادرده»

⁹⁰ Chalcocondylas, izdanje Darko, Budimpešta 1923, tom II, str. 29.

⁹¹ Osmanli su davali zemlji s kojom su prvi put dolazili u dodir, ime ili titulu tamošnjeg gospodara. Tako su stvorene složenice Konstandin-ili, Şişman-ili (Bugarska), Laz-ili (Srbija), Kiral-ili (Bosna), Hersek-ili, Lukaç-ili (u Bosni), Karli-ili. Ova imena nam općenito saopštavanju imena prvih gospodara ovih zemalja koji su plaćali harač. Imena oblasti u Albaniji ovu pretpostavku jako potkrepljuju: Balša-ili, nahiyet-i Bogdan Ripe بغداد ربه vilayet-i Pavlo Kurtik, nahiyet-i Kondo Miho, Yuvan-ili. — Ova zadnja jest oblast Jovana, Skenderbegova oca. Za Gina Zenebissi pogl. Gegaj, 28. Njegov sin Hamza podigao se do položaja sandžak-bega.

prema oblastima ovakav je: u vilajetu Beograda 17, u vilajetu Pavlo Kurtik (južno od današnje Tirane) 11, u vilajetu Čartolos (između Elbasana i Berata i Timorindža) 7, u vilajetu Akčahisar 7, u Iskarpari 5, u vilajetu Erğirikasri 4, u Kanini 4, u klišuri 3, u Timorindži (Timorricé) 2. — Od ovih 19 timara nosi naznaku »stari«. Jedan im pak dio sadrži bilješku »ima berat od umrlog cara«. Od ovih 60 timara koji pripadaju hrišćanima 24 komada su ispod 2.000 akči. Najmanji je timar 212 akči (timar Todora Bardida u Akčahisaru), najveći timar je u Jenidžekale 15.128 akči (zajednički timar tri lica). Kako 2.000 akči pretstavlja prosjek, razmjer velikih timara računa se visokim.

Sada da uzmemo još uže područje, n. pr. vilajet Pavlo Kurtik gdje hrišćani spahije pretstavljaju većinu i da ispitamo poblize stanje.

U vilajetu Pavlo Kurtik (پاولو كورتك) od 20 postojećih timara devet ih pripada hrišćanima. Od muslimanskih timara jedan je dodijeljen kadiji Jenidže-kale (Bratušes brاتوش), a jedan njegovom dizdaru. Pet od njih je dato »gulamima emira« (bey-kulu), jedan spahi-oglanu, jedan bratu Ajas Hamza-bega, jedan Karli oglu Aliji. Posebno treba dodati timar subaše Isaa sina Pavla Kurtika. Vidi se da svakako i od ovih devetorica nisu bili muslimani prije jedno-dva koljena. Među njima ima dva sina krupnih senjora koji su postali muslimani, Ali sin Karlija (Karlo) i Isa sin Pavla Kurtika.

Timar koji pripada subaši Isa-begu obuhvata u 107 sela 1225 kuća (porodica) a iznos mu je 81.306 akči. 36 sela od toga je od vilajeta Balše, dva od vilajeta Kondo Miho, 18 od zemlje Gonomajmo (گونومايو Gonoma),⁹² a tek je 26 sela sa tahvila (prenosa) njegova oca (از تحويل پدرش). Ova zadnja bilješka pokazuje da je Pavlo Kurtik lično uživao kao timar ovih 26 sela (imena sela su zapisana). Izraz »tahvil« ukazuje na prenos jednog postojećeg timara. Ali izraz »vilajet Pavla Kurtika« saopštava da je Pavle Kurtik i od ranije senjor ove oblasti. Položaj Isabega, njegova sina koji je postao musliman i koji je određen za subašu ovoj oblasti, mnogo je viši. Drugi jedan sin Pavla Kurtika, Mustafa, uživa u isto vrijeme u vilajetu Belgrad jedan veliki timar od 9.142 akče. U defteru Avlone iz 912 po H. vidimo Mustafina sina (Huseyin veledi Kurtik Mustafa حسین ولد قرتق مصطفى) kao čuvara tvrđave.⁹³ Djeca Isa-begova Ibrahim i Jusuf (تبار ابراهيم و يوسف اولاد عيسى بك ولد پاولو كورتك) uživaju u Tirhali zajednički jedan veliki timar od 42.399 akči. Tako vidimo kako se jedna domaća senjorska porodica, islamizirajući se, rastaka i nestaje u timarskom sistemu. Samo ovdje ima jedna stvar dostojna pažnje, a to je da Isa-begove timare ne inspicira emin na licu mjesta i ne popisuje, već da se oni popisuju njegovom sopstvenom »izjavom«. Mislimo da ovo stanje koje pretstavlja izuzetak pokazuje da je i on do izvjesnog stepena povlašten. Ista je stvar napravljena i za timar Alije sina Karlijeva.

Bilješka koja se u defteru odnosi na sina Karlijeva je ovo: «تبار علی ولد قارلی مرحوم سلطان و سلطانز زمانده قارلی برش، توش، سلطانز مذکور علی به ویرش، قانل قرداشلرلی داخی خوشنود ایدوب له کره دیو بیورش، التده سلطانز براتی واردرد» Ovaj veliki timar koji se sastoji od 30 sela proračunat je »otprilike« 30.000 akči. Vidimo ovu bilješku sačinjenu poslije deset godina o ovom timaru: «الحالة هذه باکین وقفا روعه اولاد قارلی داده شد تحریراً فی اوایل ربیع الاول سنة

⁹² O porodici Gonoma ili Yonima pogl. Gegaj, 23—24.

⁹³ Tapu defteri Arh. Pretsj. vl., br. 34. Spada među tvrđavske čuvarе Belgrada (Berata).

»وضع نوا برده« Vidi se da je ovaj timar dodijeljen poslije sinovima Karlija koji su ostali hrišćani. Drugi jedan sin Karlija, Muzak, još je u doba Čelebi Mehmeda uživao jedan mali timar u vilajetu Pavlo Kurtik.⁹⁴ Hamza veled-i Karli koji je u vrijeme Osvajačevo bio gospodar jednoga timara u Altun-ili (Ibalea) treba uz veliku vjerovatnost da bude njegov sin.⁹⁵

Jedan od hrišćana spahija gospodara velikih timara u vilajetu Pavle Kurtik jeste Dimitri iz Prespe (ديمتري پرسپه) (njegov timar j 9.031 akča).⁹⁶ On je poslije uz lični pristanak prepustio svoj timar svome zetu Ozguru (اوزغور — Sguras). U defteru sandžaka Avlonije iz 912 po H.⁹⁷ sin ovoga Ozgura Murad-beg pojavljuje se u istoj oblasti kao posjednik jednog velikog timara od 64.729 akči.

Vidimo da nisu samo senjorske porodice koje su od početka pokazivale poslušnost i vjernost Osmanima, nego da je i porodica Araniti⁹⁸ dobila timar. Unuk Aranitijev (Ali bey bin Mahmud bey bin Aranid) posjedovao je 912 po H. jedan zeamet od 29.000 akči.⁹⁹ Skrećemo pažnju na činjenicu da se unuci bivših senjora koji su postali muslimani u timarskom režimu nalaze se u klasi begova. Gore smo pomenuli Zenebiš oglu Hasanbega, Aštin oglu Jakub-bega. Mnogi od ove senjorske djece, pošto su odgojeni na carskom dvoru kao ič-oglan, slati su u svoju zemlju. Pobunjenik Skenderbeg najčuveniji je primjer za to.¹⁰⁰ Krupni albanski senjor Todor Muzak¹⁰¹ je otac ličnosti kao što su Todor Muzak oglu Jakub-beg,¹⁰² Todor Muzak oglu Mehmed¹⁰³ i Muzak oglu Kasim paša.¹⁰⁴

Prema jednom defteru sandžaka Avlonije iz 912 po H.¹⁰⁵ koji pripada ovoj oblasti koju smo mi u Arhivu ispitivali, u ovo doba upravno ustrojstvo Albanije bilo je nanovo uređeno i bio je uspostavljen jedan sandžak Avlonije koji je obuhvatao sa Avlonijom kao središtem Beograd, Iskarpar, Kaninu, Ergirikasri, Delvinu, Tepe-delen i Premedi. Mi ćemo ovdje napraviti poređenje samo u vilajetu Beograd. Kao što smo gore vidjeli, vilajet (nahija) Beograd je jedna od oblasti u kojima se najgušće nalaze spahije hrišćani (od 61 timara njih 17). U defteru pak iz 912 po H. ovdje je od 138 timara samo njih sedam ostalo u ruci hrišćana. Ali među muslimanskim timarnicima možemo poznati porijeklo Alije sina Laskarija, Alije sina Muratbega sina Ozgurova i Matranik Jusufa. Otac Matranika Jusufa Pavli Matranik (پاولی مطرانیک) držao je u defteru od 835 po H. u Beogradu timar. Pošto mu je timar 857 po H. bio dodijeljen nekom licu po imenu Hoškadem, dat je ponovo sinovima Matranikovim Hiziru i Jusufu.¹⁰⁶ U sandžaku Arvanid ima i vojnika

⁹⁴ Defter sandžaka Arvanid, 249. timar.

⁹⁵ Arh. Pretsj. vl., Tapu deft. br. 5 m, strana 24.

⁹⁶ Defter sandžaka Arvanid, 257. timar.

⁹⁷ Pogl. bilj. 93, među zeametima Muzakiye (Myzeke).

⁹⁸ Za Aranite koji su prije Skender-bega svojim pobunama mnogo zadali posla osmanskoj državi pogl. Gegaj, 48—58.

⁹⁹ Pogl. bilješku 93, među zeametima Avlonije.

¹⁰⁰ Njegov identitet sada bolje poznajemo. Pogl. moj »Iskender-beg«, Islam Ansiklopedisi, cüz 52.

¹⁰¹ Za Muzakite pogl. Gegaj, 25—27.

¹⁰² Jaku-beg sin Todora Muzaka koga vidimo početkom 1441 godine kao sandžak-bega Arnaut-ili (pogl. gore bilješka 89) pao je u pohodu u Madarskoj 1442 god. Jakup-beg se računao u komandante ljubimce Muradove (Oruc, 53).

¹⁰³ Uživao je u livi Karli jedan zeamet. Arh. Pretsj. vl., tapu deft. br. 140.

¹⁰⁴ Aşik Pašazade (izdanje Alija, Carigrad 1332) str. 191.

¹⁰⁵ Pogl. bilješku 93.

¹⁰⁶ Deft. sandžaka Arvanid, 160. strana.

u malom broju. Prema defteru iz 835 po H., u vilajetu Belgrad u selu Geradžidže (کراچیدجه) zabilježena su četiri vojnika (sve četvorica braća) i pet jamaka njihovih rođaka, u selu Višani (ویشان) jedan vojnik i pet jamaka sastavljenih od njihovih sinova i rođaka, u selu Visačko (ویساکچو) jedan vojnik i tri jamaka. U defteru iz 991 po H. (1583 n. e.) vidimo da su vojnici Visačkoga (ویسوکچو) dokinuti.¹⁰⁷ U istom vremenu i u Albaniji, kao što je bilo i na drugim stranama Rumelije, u nekim tvrđavama ili derbendima (prolazima) od nameta i tereta oslobođeno (muaf ve müsellem) stanovništvo, iako se u osnovi računa kao »raja«, najviše je vršilo vojnu službu, službu čuvanja. Na taj način, u Ergirikasru od hrišćanskog stanovništva 8 porodica, u Belgradu 12 osoba, u Iskapardi 40 lica, u tvrđavi Akëahisar 125 porodica, u utvrdi Kodžadžik 48 lica dobile su berat o oslobođenju od nameta (ماف و مسلم). Iako se u defterima XVI vijeka njihov položaj štiti novim beratima, susrećemo i neke promjene. Na primjer, dok su oni u Iskarparu prije davali samo džizju, prema defteru iz 912 po H., »naređeno je da sada bez zaostataka dadu harač, ušur i običajne pristojbe, da samo budu oprosteni od avariza i da vrše službu tvrđavi Iskarpar.« Ali se sada i njihov broj krajnje povećao (192 hrišćanske porodice, 50 neoženjenih i 15 muslimanskih porodica). Ova politika osmanske države koja je upotrebljavala sistem oslobođenja (muafijeta) kao praktično načelo da bi tvrđave držala pod stražom i da bi barem osigurala njihovu vjernost, bila je bez sumnje faktor za skupljanje stanovništva u tvrđavi Iskarpar i za rasprostiranje islama.¹⁰⁸

Stanje u sjevernoj Albaniji koja je pokorena poslije dugih borbi protiv Iskender-bega zaslužuje pažnju.

Prema defteru Debra i njegove okoline koji je napisan 871 po H.,¹⁰⁹ u to vrijeme ovdje je 18 timara još bilo u ruci hrišćana spahija (od ovih je jedan pop). Svega ima 98 timara. Posebno imaju četiri gospodara timara koji nose naznaku »novi musliman«. Jedan od novih muslimana jest osoba koja je uhvatila jednog od najenergičnijih komandanata Skender-begovih Mois Dibru (u tekstu Moysa مویسه¹¹⁰).

U ovoj oblasti i vojnici se penju do znatne cifre. Ima jedna važna zabilješka o tom da su oni, kada se dao opšti oprost, sačuvali staro stanje sa svojim baštinama. Ti vojnici se ovako rasprostiru u ovoj oblasti:

U vilajetu Gornji Debar:	8 jahača	24 nefera
U vilajetu Donji Debar:	3 jahača	14 nefera
U vilajetu Dulgobrdo:	7 jahača	23 nefera
U vilajetu Rijeka:	10 jahača	31 nefer
U vilajetu Mat (Matia):	5 jahača	15 nefera

Ukupno: 33 jahača 107 nefera

¹⁰⁷ Tapu ve Kadastro Umum müdürlüğü (Ankara), Kuyud-i kadime (stare registracije), br. 62. Opširni defter Avlonije: »Voynugan-i karye-i Visočka«. Privlači pažnju fakat da se jedan dio vojnika posjednika baština u ovo vrijeme pojavljuje kao muslimani.

¹⁰⁸ Na početku XVI vijeka islam se u Albaniji bio tek malo raširio. U defteru sandaka Avlonije iz 912 po H. (pogl. bilješku 93) bilo je u jednoj kasabi i u 82 sela koji su pripadali zeametima samo 70 muslimanskih porodica naprama 3623 hrišćanske porodice. Kasaba Iskarpar sa 15 porodica nosila je među njima najveću cifru. U cijeloj nahiji Avloniji naprama 14304 hrišćanske porodice bilo je 1206 muslimanskih porodica, u nahiji Ergirikasri naprama 12257 hrišćanskih porodica bilo je samo 53 muslimanske porodice.

¹⁰⁹ Arh. Pretsj. vl., deft. pren. iz Malije, privr. klasifik. br. 508. Uvod: «صورت دفتر اسامی ولایت دیری و دلفو برده و ریفه و چرمینجه و غیرهم فی شهر شهبان المعظم عظم الله شأنه عام احدی و سبعین و ثمانمائة الهجرية النبویه»

«بقوب سلطان نومویسه آدلو حائی دوتاندر»¹¹⁰

Ime mjesta	Godina	Stanje deftera	Iznos timara	Hrišćanski timari	Vojnuci	Vlasi	Martolozii
Sandžak Trikala	H. 859	potpun	182	36	--	--	--
"	H. 871	nepotpun	343 spahije	20 spahija	103 vojn. 203 jam.	--	--
Prokuplje Veles, Kastorija i dr.	II Murat	jako nepotpun	--	ima	ima	--	--
Jeleč Zvečan, Skoplje, Tetovo i dr.	H. 859	potpun	--	50	--	--	--
Krčevo, Prilep	II Murat	nepotpun	--	26	--	--	--
Sandžak, Vučitrn	H. 859	potpun	170	27	--	--	--
"	H. 882	nepotpun	--	21	--	--	--
"	Fatih	nepotpun	--	ima	--	--	--
Sandžak, Hercegovina	H. 882	potpun	214	14	ima	107 dže- maata	--
Sandžak, Smederevo	Fatih	--	--	ima	ima	ima	--
Braničevo	H. 872	potpun	91 eškrun- džija 34 čuvara tvrdave	59 8	6 lagati 217 vojn. 503 jam.	--	--
Vidin	Fatih	potpun	188	7	231 vojn.	--	36 s platom 150 oslobo- denih M.
Sandžak zemlje Arvanid	H. 835	nekoliko lista nedostaje	335	60	6 vojn. 13 jam.	--	--
Debar	H. 871	potpun	97	18	23 vojn. 107 nef.	--	--

Ukratko, vidi se, da su domaće albanske spahije i senjori iza osvojenja preuzeti u okviru osmanskog timara i uprave, a da za to, kao što je to bilo na drugim stranama, nije postavljen nikakav uslov osim poslušnosti i vjernosti, i vremenom primivši islam sačinjavali su u pravom smislu osmanske spahiske i begovske porodice.

Gore smo, služeći se koliko je moguće, starim defterima t. j. defterima koji pripadaju vremenima bliskim osvojenju, prikupili obavještenja o hrišćanskim ejaletskim vojnicima u okvirima osmanske države i ukazali smo na neke tipične primjere i važne zabilješke koji objašnjavaju njihovo porijeklo i status. Radi detaljnih i jasnijih upoređenja potrebno je sistematsko sređivanje i svrstavanje građe u svim defterima. Mi smo se zasada prihvatili toga posla samo u području Albanije kojoj pripadaju najstariji defteri.

Pošto je većina starih deftera, kao što smo za svaki posebno pokazali, zamršena i nepotpuna, to je, uz oprezno upoređivanje njihovih brojeva i odnosa, situacija rezimirana u gornjoj tabeli.

Otječno se može potvrditi da su hrišćani spahije podvrgnuti istom postupku sa gledišta dodjeljivanja, prelazanja i ostalih ustaljenih svakovrskih pravila koja se odnose na timar, kao i njihovi muslimanski drugovi. U prenošenju timara koji pripadaju hrišćanima spahijama sigurno je da razlika vjere nije dovela ni do kakve diskriminacije. Prema različitim primjerima možemo da utvrdimo ovakve situacije. Sinovi jednog hrišćanskog spahije koji su ostali hrišćani naslijeđivali su timar svoga oca. I u defteru iz 912 po H. (Avlonija) vidimo hrišćane spahije koji posjeduju timar.¹¹¹ Timar jednog hrišćanina spahije, makar prešao njegovu sinu koji je musliman ili bilo kakvu muslimanu, može poslije, ako traže opšta timarska pravila, preći drugom njegovom sinu koji je hrišćanin. Ili pak sinovi muslimani i hrišćani mogu da zajednički uživaju timar svoga oca. Ni u kakvom slučaju ne vidi se nikakva prednost sinova koji su muslimani.

Ako je potrebno da se dodijeli jedan novi timar jednom hrišćaninu iz spahiske loze, sasvim je moguće da ovaj timar prethodno bude pripadao nekom muslimanu. Na primjer, vidimo da je u oblasti Belgrada (danas Berat) dat jedan timar koji se u vrijeme Mehmeda I nalazio u ruci jednoga mitropolita, imamu tvrđave u doba Murata II, a poslije da je, pošto je i od njega oduzet, carskim beratom dodijeljen jednom hrišćaninu spahiji po imenu Angelosu.¹¹² I ovaj primjer je naročito vrijedan pažnje: »Dio pomenutog Mehmeda dat je, pošto je sandžak-beg izvjestio da je mevkuf, hrišćanin po imenu Vradku (اورادق) koji je po porijeklu spahija, a usto se pokazao ispravnim prema caru, prvog redžepa 883 g.«¹¹³ Ovdje se pokazuje kao dovoljan razlog za dodjeljivanje timara: 1) biti po porijeklu spahija, 2) pokazati vjernost caru.

Prirodno ne može biti riječi o jednoj stvari kao što je određivanje timara zastalno hrišćanima. Samo se dešava da jedan te isti timar na taj način što prelazi shodno timarskim pravilima s oca na sina ostaje nekoliko koljena u ruci iste hrišćanske porodice. Ali najčešće usljed prenosa, zbog promjena koje je

¹¹¹ Istina, njihov broj u ovo vrijeme sastojao se samo iz nekoliko komada: timar-i Dimo Sopotino (u nahiji Belgrad), timar-i Kniska (كنيسكا) (u Kanini), timar-i Gin veled-i Andrija (zajednički sa Hizirom u tvrđavi Belgrad), Matranik i Nika (u tvrđavi Belgradu zajednički sa Enebegom), Giorgi (u tvrđavi Avlonija).

¹¹² Defter sandžaka Arvanid, 148. timar.

¹¹³ Defter Vučitrna (pogl. bilješku 69), str. 16.

potrebno izvršiti u većoj mjeri, sastav toga timara može se stalno mijenjati time što iz njega izlaze sela ili dijelovi ili što u njega ulaze novi dijelovi. Na taj način usljed svrgavanja, prenošenja ili ponovnog dodjeljivanja timari hrišćana spahija se mijenjaju. Premda su ovi općenito ostajali u svojim vilajetima, katkada je timar koji su iznova dobivali mogao biti u drugom sandžaku. Na taj način govoriti o hrišćanskim spahiskim porodicama koje su vezane za jedno određeno zemljište moguće je samo za neke oblasti koje se nalaze u izuzetnom položaju (Bosna). Nije da nema u timarskom sistemu nekih primjera o tome da su određeni timari koji se daju nosiocima službi kao što su mitropolit, episkop, trajno vezani za tu službu.

Ne znamo jasan primjer o tome da jedan spahija hrišćanin koji je postao musliman dobiva posebnu nagradu. Jedino ova bilješka zaslužuje pažnju: «بو مذکور (اوستويه) سلطان اولوب آدی احمد فونلوب مذکور بیرانک حصصی مذکورہ ضم اولدی فی اواسط جمادی الاولی سنه ۸۷۵ در قسطنطنیه» Ali ovaj dodatak ovdje može da bude bez ikakve veze sa prelaskom na islam.¹¹⁴

U svakom slučaju i u vrijeme Bajazida II svjedoci smo da se prema opštim timarskim pravilima dodjeljuje timar spahijama hrišćanima.¹¹⁵ Nismo mogli naći ni jedan dokaz da država, pa bilo to posredno, potstiče spahije hrišćane da pređu na islam.

Uza sve to činjenica je da su se hrišćanski timarnici u sredini timarnika malo po malo islamizirali i potpuno nestali.¹¹⁶ Ovo se potpuno ostvarilo samo od sebe kao jedan socijalni fenomen. Nema ovdje šta više da se doda svemu onome što su rekli Arnold i Fuad Köprülü¹¹⁷ o psiho-socijalnim faktorima koji su potsticali uopšte nemuslimane u Osmanskom carstvu da prelaze na islam. Sigurno je da je klasa timarnika odvojena od rajinske mase i u kojoj su većinu sačinjavali muslimani, predstavljala, naročito u ratna vremena, jednu sredinu koja je snažno potsticala na prelaženje na islam. Ovdje treba ukazati na to da je u islamiziranju i osmaniziranju stare balkanske aristokracije posebno veliku ulogu igrao sistem gulama (robova).¹¹⁸ Kao što smo gode pokazali, u Albaniji koja je došla u položaj jedne od oblasti u kojima se islam najviše raširio prvi prelasci na islam desili su se među starim hrišćanima spahijama koji su unišili u okvir timarskog sistema.

U XV vijeku odnos hrišćanskih timara prema opštem iznosu timara mijenja se prema oblasti između 50% (Braničevo, 872 po H.) i 3,5% (Vidin, doba Osvajačevo). Zato što znamo da se u svim oblastima u obliku opšteg kretanja malo pomalo islamizacijom umanjuje broj spahija hrišćana, nema sumnje da je ovaj odnos još veći u godinama osvojenja. Isto tako je sigurno da se u isto vrijeme broj vojnika raširenih na svim stranama Rumelije mnogo povisio i zauzeo važno

¹¹⁴ Defter Tırhale iz 871 po H. (pogl. bilješku 40).

¹¹⁵ Pogl. bilješku 111.

¹¹⁶ Islamizirani timarnici sačuvali su ime svojih hrišćanskih očeva na čelu svojih imena: kao Matranik Jusuf, Kurtik Mustafa.

¹¹⁷ Th. W. Arnold, *Preaching of Islam*, London 1913, i M. Fuat Köprülü, *Les origines de l'Empire ottoman*, Paris 1935, str. 96 i dr.

¹¹⁸ Ovdje pod izrazom »sistem gulama« podrazumijevamo način ulaženja u službu dvora i velikaša i priključivanja vojnoj klasi putem ropstva, devširme ili traženjem zaštite. Važnost ovoga sistema istaknuta je u knjizi Lybyer-a: *The government of the Ottoman empire in the time of Suleiman The Magnificent*, Cambridge 1913. — Za pitanje porijekla pogl. M. Fuat Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri...*, THIM I, str. 241—248.

mjesto u vojnim formacijama Carstva. Ako ovima dodamo druge hrišćanske grupe (u tvrđavama graditelji, kovači, lukari, puškari, zenberekčije, čiji se broj sa mar-tolosima znatno penja) i najzad od nameta oslobođenu (muaf ve müselle) raju, sigurno je da su u nekim oblastima hrišćanske snage pretstavljale većinu. Car-stvo je sa ovakvim svojim stanjem pružalo potpuno drukčiji izgled i karakter nego što je izgled koji vidimo tamo prema XVII vijeku. Ali kakvo li je poreklo ovih hrišćanskih vojnih grupa koje su poslije nestale?

Prije nego uđemo u to pitanje potrebno je utvrditi tu činjenicu da su Osmani primili u okviru svoje timarske organizacije samo lica koja su po svom porijeklu posjedovala vojne atribute, a da su brižljivo držali daleko od tih okvira raju, t. j. radne podanike zadužene plaćanjem poreza. Kada bi uslijed nekih potreba bile na raju navaljene opšte službe, i to novo stanje nije moglo da izmjeni njen status raje po porijeklu. Princip »sin raje je raja« stalno je ostao jedan od osnovnih pravnih principa Carstva.¹¹⁹

Objašnjenja koja se čine izrazima »spahiski sin«, »spahiskog roda«, ili »sin staroga spahije kad se hrišćanske timarske spahije bilježe u defter, proizlaze iz detaljiziranja koje se zasniva na ovom principu.¹²⁰ Naišli smo i na bilješku o tom da se iz ruke posjednika timara, za koga se pokaže da nije spahiskog roda, uzima nazad njegov timar.¹²¹ Privlači pažnju činjenica da se hrišćanski spahiski sinovi pišu u defterima rastavljeno od raje. Naročito s posebnom bilješkom objašnjava da su oni spahiski sinovi.¹²² Da bi se unišilo u jednu vojnu grupu, pa bio to timarnik, bio vojnuk, potrebno je da se potiče iz vojne klase,¹²³ potrebno je biti u srodstvu s nekom spahiskom porodicom.¹²⁴ Izraz »stari spahija« koji se upotrebljava za hrišćane treba da ponajviše ukazuje na njihovo stanje prije osvojenja. U najmanju ruku, prema defteru Arvanid-ili iz 835 po H., možemo biti sigurni o ispravnosti ovog suda u pogledu »starih spahija«, čiji sinovi 20—25 godina poslije osvojenja uživaju timar.

«باهن جد سفره اش ارباب تياردن اوليوب صكردن بر طريقه تياره دخول ادن و طويحي و جبهتي¹¹⁹
اولاهه رعيتدن خلاص اولاز مادامكه حين تحريره محصر اسملرين دفتردن اخراج ايتيمه رسم رعيتلرين ويررلر»
(Kanunname, rukopisi I. Saipa na ankarskom Fakultetu za jezik, istoriju i geografiju br. 5120 i 143a). Osmanski politički pisci objašnjavaju propadanje Carevine napuštanjem ovoga prin-cipa, pogl. Raspravu Koči bega, izd. A. K. Aksüt, Carigrad 1939, str. 31, 38, 42—46.

¹²⁰ »Timar-i Dimitri veled-i Mihal, kadimi sipahi ogluymuş« (defter pod brojem 167, pogl. gore bilješku 40). Gore smo pokazali da je više timara ovako naznačeno.

¹²¹ «مازده ادلو بر كافر كلدى اكر دستور ويررسوز برمدى دربندنيك اوستون يانه بر زخرا جسور كافر
دوشورين خراج و قيون دخي آله سوتر هم دربندى بگلين و اشكونه اشين ديدى ايله اولسه اله تي و يرلدى كه كافر
جمع ايله هم دربندى بگليه و هم اشكونه اشه تحريراً في اخر ذوالحجه سنه ٨٤٤ بيور ت ختمان»
Ima ova marginalna bilješka koja je kasnije načinjena: «مرو اسنه حكم اولندى رعيت چقدى» (Arhiv Pretsij. vl., deft. pren. iz Malije, br. 231, deft. Premedija, str. 42).

¹²² U Tirhali u selu Luša (لوشا) posebno je među rajom zabilježena jedna grupa »mezkurlar sipahi oğludur« (defter pod brojem 167, str. 321). U vilajetu Agraфа u selu Balta-oglu zapisana su tri hrišćana pod zabilješkom (süvari ogullari) (defterpod br. 167, str. 449a).

¹²³ «مذكورون طوغانچيلر كسنه رعيت و يماق اوليوب سياهي زادهلر اولدقلىرى سيدن كندو عشرلر نه بيلده¹²³
»مذكورون طوغانچيلر كسنه رعيت و يماق اوليوب سياهي زادهلر اولدقلىرى سيدن كندو عشرلر نه بيلده»
(defter Vučitna pod brojem 16, list 29a, يري جيهيله اشمكه التزام كوستوب اشكنجى قيد اولدبلر»
za defter pogl. bilješku 69).

¹²⁴ (defter pod «تيمار كافر تورطاش ولد واري مذكور كافر تيار يميش دكلدر اما حصملرى تيار يرلر»
br. 167, str. 105a).

S druge strane, činjenica da hrišćanska raja nije mogla da unide u okvir timara dovela je do još jednog važnog rezultata. Zbog toga što su spahije hrišćani predstavljali prosto jedan zatvoren sloj koji nije uzimao snagu iz rajinske mase,¹²⁵ ta je činjenica uslijed islamizacije olakšala njihovo postepeno nestajanje. Zaslu- žuje pažnju prevođenje u rajinsku klasu nekih lica kojima je dat timar u nekim posebnim situacijama.¹²⁶ Nije zabilježeno porijeklo ovakvih lica. Ali u svakom slučaju kao što je nemoguće da raja postane direktno spahija, u svako vrijeme je uočeno da i spahije bivaju uslijed važnih razloga svedeni u položaj raje.¹²⁷

Prema svim dokazima, spahije hrišćani ne mogu biti uzeti od strane Osmanske države iz sredine hrišćanske raje. Ali u svakom slučaju ima dokaza koji pokazuju da ovi pripadaju vojnoj klasi države koja je nestala.

Tvrđnja da su Turci na Balkanu »posjekli ne samo vladare, već i klasu koja je igrala u državi osnovnu ulogu, t. j. plemstvo, a da su one koje su ostavili silom prevodili na islam«¹²⁸ odavno je odbačena.¹²⁹

Ostavljanje klase domaćih hrišćanskih spahija na njenom mjestu nije izu- zetna politika koja je od strane osvajačke države primjenjivana samo u Bosni. Gore smo primjerima pokazali kako je u Albaniji uzeta u okvir timara klasa starih senjora i spahija. Što se tiče spahija hrišćana u Albaniji, oni se ni po čemu ne razlikuju od spahija hrišćana na koje smo ukazali u defterima u Makedoniji, Srbiji i Tesaliji. Iako su se ove spahije u Bosni očuvali možda do dvadesetog vijeka, a na drugoj strani nestale u XVI vijeku, za to ima razloga.

Time što ćemo ovdje krenuti od pojma »baština« mislim da ćemo u pogledu mnogih pitanja doći do jasnog stava. Prema objašnjenju Truhelke, baština je u Bosni prije osmanskog osvojenja komad zemlje koju su davali vladari jednoj ličnosti u naknadu za važnu uslugu kao nasljedno i trajno apsolutno imanje. Ova se zemlja mogla prodati, ostaviti i ustupiti. Bila je oslobođena od svih tlaka i poreza. Biti posjednik baštine, to je u sebi sadržavalo atribut plemstva.¹³⁰ U takvom stanju baština, uzevši uopšte, nije ništa različito od carskih temlika (davanja u mulk) kod Osmana¹³² i nije stran pojam osmansom zemljišnom zakonu. Ali temlici (davanja u mulk) kod Osmana, zato što su sužavali timarsku površinu, što su u rezultatu bili na štetu Blagajne, davani su u izvanrednim situacijama i podvrgavani su s vremenom na vrijeme opštoj reviziji, a jedan njihov dio vraćen je

¹²⁵ Ipak timarnici nikako ne sačinjavaju jednu zatvorenu klasu. Kao što su uzimani u spahisku klasu junaci, dobrovoljci-tuđinci nepoznata porijekla koji su svoju hrabrost potvr- dili na granicama i u ratovima tako su i spahiski sinovi koji su se sedam godina bavili stvarima van vojnog poziva gubili ta svoja svojstva. Tako je u formiranju klase timarnika osnova postala služba a ne krv. (pogl. bilješku 127).

¹³⁰ Pogl. bilješku 121.

¹²⁷ «یدی منه کاسبلر سلکنه متسلک اولسهلر حین تحریزه دفته رعیت یازسهلر بتاک و عوارطری آلتور رعایا» (Kanunname, MTM, I, 310).

«بونلر اسپاهی کورلر امش، تیاردن دوشمش، یو ولایتک کاورلری عاصی اولدقلری وقت بونلر دوغرولق آمشلر اول « (DeFTER Arvanid-ili, 11. timar).

¹²⁸ K. Kadlec, Introduction à l' étude comparative de l' histoire du droit public des peuples slaves, Paris 1933, str. 97).

¹²⁹ Pogl. C Truhelka, prev. Köprülüzade A. Džemala, THIM, I 57 i dr.

¹³⁰ Isti članak, str. 53, 57.

¹³¹ Najstarija osmanska temliknâma koju posjedujemo pripada jednom temliku Orha- novom iz 749 po H., pogl. Arşiv Kilavuzu, I, Carigrad 1938, 1 br. sa faksimilom.

u stanje miriske zemlje.¹³² Ako je tako, ostavljanje u Bosni baština, čiji je broj znatan, u rukama njihovih gospodara izražava doista znatnu tolerantnost od strane Osmanske države prema ustanovama starih vremena.

Zasluguje pažnju ova važna zabilješka u defteru Hercegovačkog sandžaka iz 882 po H.: «بودن اشافی بازان کمنستر قدیمی سپاهلردر شد کمالده پادشاهز امریه الرتده بولان باشتهارلیه
افلاقیه عادتی اوزره یازلدلرکه افلاقیه عادتن ویررلر»

Ovdje su baštine (čim pređu u ruke njihovih muslimanskih sinova »čifluci«) »njihove vlastite zemlje koje posjeduju od Hercegovina vremena«. Njihovi gospodari daju samo »po običaju desetinu i pristojbe« od njih. Posjednici timara koji u Bosni i Hercegovini zadržavaju mulk, t. j. svoje baštine u istom su položaju u jednom pogledu sa gospodarima mulk-timara u Anadoliji koji su svoja zemljišta sačuvali kao nasljedno porodično dobro.¹³³ Na taj način istina je da su Osmani, kao što je to slučaj u islamskom prostoru u Anadoliji, i u balkanskim hrišćanskim zemljama vodili računa o zemljišnom pravu prije njih.¹³⁴ Tako bivamo svjedoci zadržavanja klase timarnika hrišćana u Bosni koji su se vijekovima održali na svojim zemljama.

Ako pređemo na prostor Srbije i Makedonije, vidjećemo da su tu spahije prije osmanskog osvojenja bile u položaju drukčijem od položaja spahija u Bosni. Dok u Bosni snaga i ugled plemića koji su sebi prisvojili zemljište kao baštinu stalno rasli, u Srbiji je moć krupnih plemića stalno padala u korist nove činovničke klase.¹³⁵ U osmanskim popisnim defterima koji se odnose na Srbiju i Makedoniju ne susrećemo, kao što je to slučaj u Bosni, stare spahije ostavljene sa svojim baštinama na svojim mjestima. Tamo ćemo naći baštinu kao zemljište vojnika. Dok je gotovo nemoguće zamisliti u Bosni plemiće bez baštine,¹³⁶ dotle u Srbiji stanje nije isto. Znamo da je ovdje većina spahija bila bez baštine, ali da su za to uživali pronije.¹³⁷ Prema Dušanovom zakoniku, pronija se nije mogla prodati, kupiti, zavještati.¹³⁸ Te lenške doznake vrlo su bliske osmanskome timaru, i vrlo je moguće da su Osmani ostavljali srpske spahije na njihovim starim pronijama kao osmanske timarnike, ne postavljajući nikakav drugi uslov osim vjernosti državi, t. j. naročito ih ne primoravajući da pređu na islam. Samo su u svakom slučaju sa novim popisima postojeću situaciju dovodili u sklad sa timarskim sistemom. Činjenica da su u nekim oblastima spahijama hrišćanima dati neznatni timari pokazuje da su i ranije bili siromašne spahije. Međutim smo gore vidjeli da su

¹³² Pogl. Fermani sultana Mehmeda Osvajača prema šerijatskim sidžilima Bruse, Belleten, br. 44 (1947), str. 695.

¹³³ Truhelka govori o uticaju na stanje u Bosni uslijed uspostavljanja nasljednih timara i uticaju pojma »baština« na čiste osmansko-islamske ustanove (pom. članak, str. 16 i dr.). Ali izgleda da je zaboravio činjenicu da su još prije primjenjivani mulk-timari u Anadoliji od strane Osmana.

¹³⁴ I to je naročito vrijedno pažnje da zemljišno pravo u Srbiji i Bosni koje nije priznavalo seljaku pravo vlasništva i koje ga je vezalo za zemlju na kojoj je radio (pogl. Kadlec, 105 i dr. i Truhelka, 46—52) nije bilo u suprotnosti sa osmanskim zemljišnim sistemom (sada pogl. o osmanskome zemljišnom pravu: O. L. Barkan, Osmanli imparatorluğunda çiftçi sınıfının hukukî statüsü, Ulkû dergisi, br. 49, 50, 53, 58, — i Türkiyede toprak meselesinin tarihi esasları, Ulkû, br. 60, 63, 64; i od istoga pisca: XV ve XVI asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları, I, Kanunlar, Carigrad 1945).

¹³⁵ Kadlec, 100—101.

¹³⁶ Truhelka, 56.

¹³⁷ Kadlec, 98.

¹³⁸ Kadlec, 98—99.

hrišćanski velikaši i velikaški sinovi uživali krupne timare. Ipak ne treba ovdje izvući pravilo kao da su gospodari baština proizvođeni vojnicima, a oni bez baština spahijama. Makar i rjeđe, vidimo da je u izvjesnim situacijama vojnik timarnik.¹³⁹ Na taj način srpski plemići time što su stjerani pod opšti režim timara i što su raznim razlozima bili primorani da mijenjaju svoja mjesta bilo je predupređeno da, kao što je to bilo u Bosni, ostanu u položaju spahiskih porodica vezanih za određene zemlje. Ali u Srbiji i Makedoniji sitni plemići — posjednici baština pokazuju da su se održali kao vojnici. Ovdje baština treba da je različita od baštine u Bosni. Vojini ili vojnici predstavljali su u Dušanovom srpskom carstvu suprotno vlasteli (krupnim plemićima) klasu vrlo brojnih sitnih plemića koji nisu imali ekonomske važnosti.¹⁴⁰ Snažno se može tvrditi da vojnici čiji je broj kao stvarnih ratnika u osmanskoj vojsci bio znatan, potiču od sitnih plemića posjednika baština koje se nalaze na prostorima na kojima se prostiralo Dušanovo carstvo. Prostori koje smo gore ispitivali jesu mjesta koja su nekada unišla u granice osvoga carstva i u Osmanskom carstvu vojnučka baština pokazuje da je sačuvala svoj stari karakter. U osmansko vrijeme pod imenom baština podrazumijevaju se dvije glavne vrste zemlje različite jedna od druge: 1) rajinska baština, 2) baština koja se dodjeljuje licima u vojničkoj službi (vojnučka baština, sokolarska baština, akindžiska baština i dr.). Rajinska se baština u osnovi ne razlikuje od čiftova (čifluka) u rajinskoj ruci koji su podvrgnuti opštem miriskom sistemu. Jedina razlika jest u tome što su ove u ruci hrišćana i što su podvrgnute haraču. Stoga se njima kaže »haračka baština«.¹⁴¹ Čak kad bi ovakve baštine poslije prelazile u muslimanske ruke, gospodar im je bio dužan da plati haračku pristojbu na nju.¹⁴² Vojničke baštine, pa među njima i vojnučke baštine, različne su od rajinskih čifluka (baština). Vojnučka se baština u Ali-Cavuševoj kanunama¹⁴³ ovako definiše: »a jedan njihov dio su obradive zemlje (mezari) koje su kao baštine određene vojnučkom redu, a baština u terminologiji ljudi s divana znači čifluk. A oni ih siju i obrađuju i oprošteni su i oslobođeni od šerijatskih desetina, običajnih poreza, harača i ispendže od njih, od divanskih nameta i svih običajnih tereta. U granicama kojeg god sela im bile baštine, u njih se ne mogu miješati gospodar zemlje i drugi, desetine i pristojbe pripadaju njima.«

Stvar koja se ovome može dodati jest to da se vojnučke baštine zadržavaju u rukama sinova, braće i rođaka. Na baštinama se pišu kao jamaci vojnika po pravilu njihovi sinovi, njihova braća i drugi rođaci. Kad on umre, vojnikluk se daje jednom od njih. Ovaj položaj osmanske baštine, t. j. 1) da su se one sastojale iz dijelova zemljišta s granicama u određenoj veličini, 2) što je do jednog stepena nasljedno porodično zemljište, 3) njeno oslobođenje od poreza, pokazuje da je

¹³⁹ «تیار تودرس و دمتری مذکور دتمری وینوق ایمش مذکور کویلر داغلیش جممنه و خراجنه ملتزم» اولدغیچینون مذکور تودرسه مشترک قلوب ویرلش» (Defter Trhale pod brojem 167, str. 126a).

¹⁴⁰ Kadlec, 97—98.

¹⁴¹ »Eđer voynuklardan biri haraču raiyyet baştinasın tasarruf etse hem harac alına ve hem ispençe alına ve hem öşür alına.« (Kanunname Bosanskog deftera iz 1516, Barkan, Kanunlar, str. 398). — U carigradskim hasovima i ortakčiska baština pruža posebnu situaciju, pogl. Barkan, pom. djelo, 94.

¹⁴² Pogl. Ohridsku kanunnamuz 1022 po H., Barkan, pom. djelo, str. 295.

¹⁴³ Ali čavuş kanunu, izd. Hadžibegović, Glasnik Zemalj. muz. Sarajevo, II (1947), str. 158. Upor. I. H. Uzuncarsili, Belleten 59 (1951), str. 398.

sačuvala karakter srpske baštine prije osvojenja.¹⁴⁴ Postoje i neke isprave koje pokazuju da su Osmanli očuvali vojnučku baštinu prije osvojenja. S tog gledišta privlači pažnju ova bilješka o vojnicima Debra¹⁴⁵: «بو ملکنه امان وولد کده عام حک ورتش که: دروتا کلدکلری باشقنه لری کنه بر قرار سابق الرنده اولاد دیو اول جهتن بو وجهه ازرلرینه مقرر اولدی»

I ova stara bilješka koja se odnosi na vilajet Prespu važna je sa gledišta ukazivanja porijekla vojnika i njihovih zemalja:

«وینوق: نیقولا ولد دوشیک باق: کین و میلان و دستری بو مذکورلر قدیمی سپاهی اوغلاری اولدقلری سیدن اللرنده که ملکلرینه باغلرینه تارلارینه وینوق یازلدیلر الواقع فی اوایل محرم سنه ۸۵۸ در ادرنه»¹⁴⁶

I ova bilješka u vilajetu Kalojan zaslužuje pažnju:

«جبلو: قالو ولد مارول - باق برادران مذکور یوان و کورفو و بوبه و میاوش»

Iznad ovoga ima ova marginalija: «مخال قوج اوغلو کرم الدین بک معرفتیه الرنده که ملکلرینه: وینوق یازلدیلر یلده برسی جبلو اشرار فی اول جمادی الاخر سنه ۸۵۸ در ادرنه»

U jednom posebnom vojnučkom deftru iz 892 po H. koji se odnosi na vojnuke Aladža-hisara (Kruševac) i Küstendila (Konstantin-ili)¹⁴⁷ saznajemo da je svaki vojnik imao »baštinu« (باشتیه) kao i suštinu ovih baština. Da bi o tom dali jednu misao, prenosimo jednu od njih doslovno: Oklopnik vojnik Jovan sin Oliverov (یوان ولد اولیویر), baština: 6 njiva, jedna livada, jedan vrt. Baštine su po prilici te veličine. Na nekim baštinama iznad toga ima i mlin, vočke.

Očuvanost srpske baštine u osnovi jest činjenica koja se podudara sa opštom politikom Osmana: kako su Osmanli ostavljali kaluđere, mitropolite i episkope na njihovim starim mjestima sa starim njihovim privilegijama,¹⁴⁸ ništa nije moglo biti toliko prirodno koliko zadržavanje starih vojnih klasa koje bi mogle da zadovolje vojničke potrebe koje su se tako osjećale.

Što se tiče samih vojnika, bez sumnje njihovo najvažnije svojstvo jeste to da su vojnici.¹⁴⁹ Oni nisu raja. Ne ulaze u status raje. Kao što se vidi iz primjera koji smo gore naveli, naročito je spomenuto da su neki od njih stare spahije. Čak usljed ovog njihova svojstva jedan je vojnik mogao lako da unide u klasu timarnika spahija.¹⁵⁰ Nema sumnje da su oni u istom vremenu stvarni ratnici i da vojuju.¹⁵¹ Bar oklopnici vojnici (وینوغان جبلویان) čija se imena pominju u vojnučkom defteru Küstendila i Aladža-hisar, (Kruševac) iz 892 po H. i u defteru Avlo-

¹⁴⁴ Uopšte o baštini u Srbiji i Bosni pogl. Kadlec, 98, 102—105; Truhelka, 53 i dr.

¹⁴⁵ Defter Debra iz 871 po H., pogl. bilj. 109.

¹⁴⁶ Defter Krčeva koji pripada vremenu Murada II. (pogl. bilj. 67), str. 62.

¹⁴⁷ Tapu defteri Arh. Prets. vl., br. 21: Defter imena vojnika live Čustendila i live Aladžahisara (Kruševac).

¹⁴⁸ «کیشیان قلباق قیا (Kalabaka) مذکور کیشیلر وک مرحوم یازیدیه خوداوند کار زماندن بروکلان پادشاهلرک و سلطان: برات و اوکه باغلرندن و دکومندرندن و اولرندن و طوارلرندن هر نه یرده مسلکری وار ایه» (Defter. Tırhale pod br. 167, str. 124a).

¹⁴⁹ «... Yürük ve tatar ve voyruk taifeleri dahi askeridir» (Kanunname sultana Sulejmana, TOEM, str. 40) i Galabov, Osmano-turski izvori... 21.

¹⁵⁰ Pogl. gore bilj. 139.

¹⁵¹ I u XVI. vijeku vojnici Požege jahali su na graničnu službu i u akin »atları ve tonları ve gönderleri ve kalkanları ile« (pogl. Zakon Požege iz 952 po H., Barkan, pom. djelo, 303). U Bosni je prepušteno vojnicima čuvanje tvrđava Broda, Neretve, Akhisara i Sinja (Bosanska kanunama iz 922 po H., Barkan, 395). Upor. Broquière, 208.

nije 991 po H.¹⁵² po porijeklu su takvi.¹⁵³ Dok su se vojnuci Bugarske koji su vezani za carsku konjušnicu (اصطبل عايره) sačuvali duže vremena, vidimo da su se u drugim oblastima vojnuci umanjili ili su bili potpuno dokinuti. Po svoj prilici i oni su poput jaja i musellema uzeti iz aktivne ratne službe u pozadinske službe. Poslije uslijed dokidanja gündëra zbog toga što se vojnički jamaci nisu upotpunjavali na vrijeme,¹⁵⁴ uslijed toga što su se baštine miješale sa rajnskom zemljom i gubile,¹⁵⁵ zato što centar nije mogao da preuzima mjere na vrijeme,¹⁵⁶ — organizacija se kvarila i rasula ili je sama vlast na dosta mjesta s vremena na vrijeme dokidala ova svojstva vojnuka¹⁵⁷ i prihod njihovih baština vezivala za has ili timar.

Sigurno je da je osmanska država, iako je ostavila stare vojnike, i njih kao što je to bilo i na hrišćanskim timarima, ustrojila prema sličnim kadrovima u svom vlastitom organizmu. Sličnost između organizacije jaja i musellema za koje se zna kao za najstariju vojnu organizaciju Osmana¹⁵⁸ i vojničke organizacije na prvi pogled upada u oči. Tako mislimo da izrazi u vojničkoj organizaciji kao vojnik, lagator, baština pokazuju koji su osnovi prešli iz srpskog vremena, a izrazi kao tursko čeri-baša, (ser-asker), günder (gönder), jamak, eškindži šta su Osmani donijeli ovoj organizaciji. U osnovi čifluk musellema mnogo je blizak baštini. I na čifluku su prava naslijeđa široka. Čifluk prelazi onome »ko god ostane iza musellema od sinova mu, ili braće ili drugih mu rodaka.«¹⁵⁹ Ali se i na baštinu, kao što je to slučaj na musellemskom čifluku, trpani su ljudi svana di bi se popunio broj jamaka. Baština, kao i čifluci, pominje se imenom osobe kojoj je nekad pripadala.¹⁶⁰ U organizaciji jaja i musellema su jaja-baše, a kod vojnuka čeri-baše i lagatori komandanti i dobivaju timar. Ispod njih na jednoj strani dolaze jaje, a na drugoj strani vojnuci. Bilo u organizaciji jaja i musellema, bilo u vojničkoj organizaciji, na nižem stepenu zauzimaju mjesto pomoćnici-kandidati, čija je dužnost ista i koji se zovu jamaci. Njihov broj je na obje strane određen (2—3 jamaka). Skupu jamaka podrđenih svakom jaji, musellemu ili vojniku u obje organizacije daje se ime günder (gönder). Na kraju obje organizacije podvrgnute su istom postupku i pošto su određene za neke pozadinske službe u većini oblasti su dokinute, a njihovi čifluci ili baštine dati su timarima.¹⁶¹ Tvrdnja da su vojnuci uspostavljeni od strane rumeliskog begler-bega Timurtaša 779 po H. (1377—1378 n. e.)¹⁶² može da samo ima veze sa jednom aktivnošću ponovne organizacije.

Dok smo gore objašnjavali porijeklo vojnih grupa različitih jednih od drugih poput hrišćanskih timarnika spahija i vojnuka, nastojali smo da idući nazad od najstarijih osmanskih dokumenata pokažemo njihovu vezu sa slojevima prije osvo-

¹⁵² Vojnički defter Čustendila i Aladžahisara, pogl. bilj. 147; opširni defter Avlonije iz 991 po H., pogl. bilj. 107.

¹⁵³ Suprotno tome postoje kara-vojnuklar (prva polovica XVI. vijeka, Galabov, 20).

¹⁵⁴ Pogl. Vojničku kanunnamu, Barkan, pom. dj., str. 266.

¹⁵⁵ Primjer za to, pogl. Galabov, 55.

¹⁵⁶ Pogl. Galabov, 58, 62.

¹⁵⁷ U defteru Avlonije iz 991 po H. (pogl. bilj. 107); voynugan-i mensuh-i karye-i Visocka, karye-i Grabocka ma' voynugan-i mensuh-i karye-i Grabova, voynugan-i mensuh-i karye-i Pothom; za dokinute vojnike u Bugarskoj pogl. Galabov, 59.

¹⁵⁸ Pogl. Aşik-Paşazade, 40, 97; Neşri-Taeschner, 45.

¹⁵⁹ Kanun Galipolja iz 924 po H. o müsellemima i pješacima (piyade), pogl. Barkan, pom. dj., 242.

¹⁶⁰ Poput Dimitrijeve baštine ili čiftlika jaje Ogulbega.

¹⁶¹ Pogl. bilj. 157.

¹⁶² Hodža Sadeddin, Tac üt-tevârih, I, 94.

jenja i ukazali smo da je osmanska država njihovu staru zemlju i klasni status u osnovnim linijama sačuvala. Bez sumnje je na taj način više vizantisko-slaven-skih ustanova prešlo Osmanskom carstvu. Nije vjerovatno da su stare hrišćanske spahije, pošto su ostavljene na svojim mjestima, barem u nizu ustaljenih običaja i tradicija presjekli svoju vezu sa starim odjednom i potpuno. Bolje poznavanje osmanskog timara u Rumeliji pomoći će nam da odredimo ove lokalne tragove koji dolaze s vana u timarskom sistemu. Ovdje ćemo raspravljati o jednom lokalnom porezu na prihod koji je unišao samo u timarski organizam, da bi pokazali ovaj uticaj i djelovanje.

Prema zabilježi jedne kanuname koja dopire do na početak XVI vijeka,¹⁰³ u okolini Sofije gospodari timara, pošto uzmu desetinska davanja od raje, uzimaju poslije po vrhu od baštine dvije mjerice pšenice i dvije mjerice ječma pod imenom harman resmi (pristojba na gumno). (Posebno je naznačeno da se to uzima takođe mjesnom mjericom). Ovo davanje je jedno davanje koje odudara od opštih osmanskih zakona.¹⁰⁴ Zbog toga je sultan Sulejman Zakonodavac idući na beogradsku vojnu, ukinuo ovo davanje da bi zadovoljio raju ovoga kraja koji je blizu ratne oblasti.¹⁰⁵ Ali su spahije uspjele da tvrdeći uz svjedočanstva staraca »da je dok je ovaj vilajet bio u nevjerstvu i zabludi, od raje po običaju uzimana pristojba na gumno (adet-i harman)«, povrate ovo davanje (932 po H.).¹⁰⁶

Znamo da je još u vrijeme cara Samuila (976—1014) bugarski seljak davao kao porez na proizvode godišnje jednu mjeru prosa i posebno jedan ćup vina. Čim je Bugarska prešla pod vizantisku upravu, ovi porezi su onakvi kakvi su ostavljeni.¹⁰⁷

Eto davanje otsjekom na proizvode koje vidimo u osmansko doba kao nešto različito od desetine nije ništa drugo nego ovo davanje. Isti porez susrećemo u XIX. vijeku pod imenom gospodarlik u Vidinu i njegovoj okolini. U ovo doba seljak, da ne bi plaćao »agama« po čistu pristojbu koja se sastojala od određene količine (50 oka) pšenice, ječma i mješanca, izazvao je 1850 godine veliku pobunu.¹⁰⁸ Tako se ovo staro davanje koje se uprkos pokušaja Sulejmana Zakonodavca nije moglo ukinuti, uvrstilo u timarski organizam i održalo se do posljednjih vremena Carstva. Dodajmo ovdje da se lokalna davanja iz vremena prije osvojenja koja su unišla u organizam osmanskog timara ne sastoje iz toga.¹⁰⁹

¹⁰³ Zakon Sofije (932 po H.), Barkan, pom. dj., 252.

¹⁰⁴ U istočnim pokrajinama Anadolije ukinuta je takva jedna stara dažbina pod imenom resm-i şahnegi u većini mjesta. (Barkan, pom. dj., materija »resm-i şahnegi«). Upor. W. Hinz, Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrh., ZDMG, Bd. 100—1, str. 181.

¹⁰⁵ Stanovništvo ovoga kraja, pridruživši se madarskoj vojsci koja je 1443 g. napredovala, pobunilo se (Halil Inalcik-Mevlut Oğuz, Yeni bulunmuş bir Gazavat-i Sultan Murad Han, DTCF Dergisi VII, br. 2, str. 488).

¹⁰⁶ Barkan, 252.

¹⁰⁷ C. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, str. 410.

¹⁰⁸ Halil Inalcik, Tanzimat ve Bulgar meselesi, Ankara 1943, str. 45—105.

¹⁰⁹ U Delvinu u selu Sopote (صوپوتہ) oženjena raja davala je godišnje spahiji jednu mjericu pšenice, jednu mjericu ječma (defter Avlonije iz 912 po H.). U Bosni novčana dažbina poljačina (پولچينه) koja je uzimana od kuće zadržana je uz modifikaciju. Pola te dažbine uzimao je gospodar timara, a pola sandžak-beg (Bosanski zakon iz 1516 po H., Barkan, 397, 399). O tome da je dažbina na vino koja se uzimala od grčkih sela u livi Galipolje ostala iz staroga vremena ima u kanunnami ovo objašnjenje: »Zikrolunan kabakulak adeti ve mona polya kadjmi kanunlardır« (Zakon Galipolja, iz 1519 po H., Barkan, 236). O tome kako su ostale stare dažbine posebno pogl. Zakon Kipra, Barkan, 349.

Gore smo ukazali na martolose (مارتولسان) koje smo sreli u defterima vremena Osvajača. Prema tim zabilješkama: 1) martolose vidimo u tvrđavama Golupcu i Vidinu na Dunavu; 2) objašnjava se da su oni u Golupcu hrišćani spahiskog roda; 3) Ovi se dijele na dvije grupe: kao martolosi koji primaju platu t. j. dnevnicu i martolosi koji su musellem, t. j. oslobođeni od davanja; 4) golubački martolosi sa platom nalaze se u odjeljenjima od 10—15 lica pod upravom jednog starješine i svako se odjeljenje pominje imenom svoga starješine. Dnevnicu svakog martolosa je dvije akče. Očividno je da su se ovi martolosi priključivali akinima. Sinovi i braća martolosa zapisani su s njima zajedno posebce.

Tvrđnja da su odjeli martolosa ustanovljeni od Murada II¹⁷⁰ bez sumnje nije dovoljna za objašnjenje porijekla martolosa. Iz gornjih primjera vidi se da su oni područni vojnoj organizaciji koja u drugoj polovini XV vijeka služi na granici, u tvrđavama na Dunavu. Činjenica da su martolosi kasnije općenito smatrani graničnim, tvrđavskim vojnicima i akindžijama¹⁷¹ biće da je u vezi sa ovim njihovim porijeklom. Donado da Lezze (Angioiello) smatrao ih je u dobu sultana Mehmeda isto što akindžije (simili a questi aganzi).¹⁷² Dok u defterima unutrašnje Rumelije koje smo gore ispitivali susrećemo martolose, oni se u ovim oblastima tek u slijedećim vijekovima vide.¹⁷³

Osmani su u tvrđavama upotrebljavali raju da bi zauzela mjesto obrambenih snaga potrebnih u velikom broju. Ovaj postupak, odredili raju za čuvanje tvrđava na taj način što se učini oslobođena poreza i nameta (muaf ve müselleme) primjenjivan je u unutrašnjoj Rumeliji od prvih vremena osvojenja. Dok se istražuje porijeklo martolosa s tim da li su oni u osnovi raja ili pak vojnici, ima jedna stvar na kojoj se treba zaustaviti.¹⁷⁴ Kao kod ostalih nosilaca službe koji spadaju u raju, npr. kod derbendžija, i kod njih se u defterima katkada označava oprostnost od poreza (müselleme martoloslar: od poreza oslobođeni martolosi).¹⁷⁵ Stvarno ima dokumenata o tome da su od derbendžiske raje pravljani martolosi. Ne mislimo da je, kao što je to slučaj kod vojnika, baština posebne prirode elemenat martoloske organizacije. Ako se katkada nađe martolosa sa baštinom,¹⁷⁶ ovdje treba shvatiti baštinu kao rajinski čifluk.¹⁷⁷ Isto tako početkom XVI vijeka zapisano je između raje hiljadu akindžija i »njihove baštine« su oslobođene od bilo kakvog davanja.¹⁷⁸ Ipak svaka od raznih grupa koje vidimo u ovoj klasi pod imenima crnih martolosa (kara martolos), od davanja oslobođenih martolosa (müselleme martolos), martolosa sa plaćom (ulufeli martolos) može biti posebnog porijekla. U svakom slučaju pravi martolosi treba da su po svom porijeklu određena i samo-

¹⁷⁰ Prema Barbaru (pogl. Anhegger, Martoloslar hakkında, Türkiyat mecmuasi, sv. VII—VIII (1940—1942), str. 285).

¹⁷¹ Anhegger, pom. dj. 283 i dr.

¹⁷² Kod Anheggera str. 286, 308. — Mihajlo Konstantinović, jedan Srbin koji je služio između 1455—1463 u janjičarskom odžaku, govoreći u svojim uspomenuama o martolosima, kaže da ovi vojnici koji se sastoje od nekoliko stotina lica vrše stražarsku službu u pograničnim obrambenim oblastima. (Jireček, Gresch. der Bulgaren, str. 456).

¹⁷³ Anhegger, 286 i dr.

¹⁷⁴ Pogl. str. 27. Znamo da je obećan timar jednom martolosu kao nagrada za izvanrednu uslugu (Dursun bey, TOEM ilavesi, str. 130).

¹⁷⁵ Pogl. Anhegger, dodaci, br. 19.

¹⁷⁶ Anhegger, 293.

¹⁷⁷ Pogl. gore bilj. 141.

¹⁷⁸ Pogl. Bosansku kanunnamu iz 922 po H., Barkan, pom. dj. str. 397.

stalna organizacija, različita od raje oprostene i oslobođene od davanja. Samo ime martolos pokazuje porijeklo strano Osmanima. Pitanje je da li njega treba tražiti u Vizantiji, kao što misli Anhegger,¹⁷⁹ ili pak u organizaciji srpsko-mađarske granice. Može se energično tvrditi da su Osmani pod pritiskom potreba ovu klasu vojnika proširili pripajajući im od davanja oproštenu i oslobođenu raju i da su je, kao što to pokazuju neke organizacione osobenosti (organizacija odjeljenja) ponovo ustrojili. Čak da bude pretjerana izjava Donalda da Lezze da se u vojsci Mehmeda Osvajača nalazilo u pohodima protiv Karamana i Uzun Hasana 6.000 hrišćana martolosa,¹⁸⁰ nesumnjivo je da su oni u ovo doba zauzimali važno mjesto među hrišćanima vojnicima u Rumeliji. Poslije osvojenja Mađarske pak martolosi srpskog porijekla koji su se upotrebljavali u ovoj zemlji, naročito u tvrđavama, zauzeće vrlo važno mjesto.¹⁸¹

Ovi redovi koje je nekada napisao Truhelka za Bosnu nadahnivši se savremenim dubrovačkim ispravama, mogu se bez oklijevanja primjeniti na široke oblasti Rumelije. On je rekao: »Ove isprave potvrđuju da Osmani nisu nikako uništavali domaće ustanove, nego da su naprotiv prilagođavajući se tim ustanovama čak i služili tim ustanovama. Uostalom to da su bogomili, zato što nisu htjeli da izgube svoja imanja, primali u masama islam sastoji se od legende. Istoriski nema jedne jedine činjenice koja bi mogla da potvrdi prisilnu islamizaciju. Ai zato ima vrlo mnogo dokaza da su muslimani u mjestima u koja su unišili ostavljali hrišćane u njihovoj vjeri ne uznemiravajući ih.«¹⁸²

Očevidno je iz izučavanja starih osmanskih deftera da se osmansko osvajanje ostvarivalo prosto u jednom sistematskom obliku prolazeći kroz određene faze: prvo etapa zaduženosti haračem (haradžgüzarlik), pretstavlja vrijeme navikavanja; iza toga katkad potpuno mirnim sredstvima uklanja se domaća dinastija. Ali su zadržani elemeti koji pripadaju staroj državi i prilagođavani su osmanskom poretku jednim izvršenim popisom. Iza toga je novi poredak davao svemu svoj kalup. Ali se ni jednom naišlo na jednu stvar kao što je ukidanje staroga poretka odjednom i u cjelini i primjenjivanje silom osmanskih zakona i uredaba. Može se reći da su se Osmani smjestili u oblastima koje su osvojili konzervativnom politikom: vjerske ustanove, statusi klasa, upravna podjela,¹⁸³ dažbine,¹⁸⁴ domaći običaji¹⁸⁵ i najzad vojni slojevi u osnovi su sačuvani. Najveću i najzamašniju novost sačinjavao je timarski sistem, bolje reći osmanska upravna i vojna stabilizacija na njega se oslanjala. Ali, kao što je to gore dodirnjuto, i on se zato što

¹⁷⁹ Anhegger, 285.

¹⁸⁰ Pogl. Anhegger, dodatak br. 3 i str. 286. — Gore upor. bilj. 172 sa brojem koji daje Konstantinović.

¹⁸¹ Pogl. Anhegger 287 i dr. — O martolosima nisam mogao vidjeti ovaj rad: D. Popović O martolosima u turskoj vojsci, Prilozi, sv. 8 (1928), str. 213—229.

¹⁸² Pom. članak, turski prevod, 57—58.

¹⁸³ Doline i kotline rastavljene jedna od druge bregovima u Albaniji, ograničavale su prostore vlasti starih velikaša. Ove su župe i dalje pod osmanskom upravom predstavljale osnov upravnih jedinica (većinom subašiluka). Isto stanje vidimo u Makedoniji i Srbiji. Osmani su i kad su Mađarsku osvojili, sačuvali stare upravne granice (Predgovor defteru sandžaka Segedina od H. Kuna, koji se upravo izdaje od T. T. K. (Tursko istorisko društvo).

¹⁸⁴ Pogl. gore bilj. 169, i Hinz, pom. članak.

¹⁸⁵ U sandžačkim kanunnamama koje je objavio Barkan lako je vidjeti koliko su Osmani pokazivali obzira svagdje prema adet-i kadime (starom običaju).

nije u suprotnosti sa zemljišnim pravom i sa stanjem klase spahija i zato što su stare hrišćanske spahije uzete u timarske okvire, lako stabilizovao i nije otvorio put velikim borbama.¹⁸⁶

Ukratko, Osmanli su se isprva zadovoljili, bilo uslijed nužnosti, bilo pak da ne bi izazvali u novo osvojenim oblastima otpor naglim promjenama suprotnim navikama i osjećajima naroda, da na postojeći poredak prosto nabace pokrov svoje vladavine. Poslije je država da bi prosto proizvela stalne borbe u Anadoliji i Rumeliji imala potrebu za velikim vojničkim snagama. Naročito uslijed toga što je trebalo postaviti vojsku u stotinama tvrđava, ona se sučeljavala sa opasnošću da na taj način rastoči u ovim širokim oblastima osnovne aktivne vojne snage i da joj se iz ruke ne izmaknu. Međutim u zemljama koje smo gore razgledali samo u tvrđavi Novo Brdo (Novaberda) susrećemo 10 puškara janjičara.¹⁸⁷ Na taj način nalaženje među snagama za čuvanje tvrđava u velikom broju domaćih hrišćanskih snaga koje pripadaju raznim formacijama, timarnika, plaćenika ili prosto oproštenih od dažbine, rezultat je jedne takve nužde. Najzad, država je time što je sada ostavljala na njihovim mjestima hrišćanske vojnike koji su se u doba haradžarstva navikli na službu u osmanskoj vojsci kao pomoćna vojska pod upravom svoje vlastele, naročito hrišćanske spahije, zadovoljavala je stalno rastuće potrebe za vojnim snagama. Ovo je bio jedan faktora koji su osigurali premoć osmanskog bejlika nad njegovim protivnicima u Anadoliji.

Za osmansku državu, iako je zadržavanje domaćih vojnih klasa proizlazilo s jedne strane iz vojne potrebe, s druge je to strane s gledišta društvene politike trebalo biti shvaćeno kao najpogodniji postupak. Ukidanjem stare države ili dinastije koja je tu državu predstavljala ostalo je pred osvajačkom državom niz vojnih i vjerskih slojeva. Njih je trebalo ili posjeći, ili ih je trebalo stjerati među raj, ¹⁸⁸ ili je trebalo da nastave svoju dužnost pod upravom nove države. Nije bilo uzroka koji bi Osmane siliili na ova dva prva puta ili su se takvi uzroci rijetko javljali. Ali sa primjenom trećega puta država je osiguravala velike dobitke i njih je vezala za sebe. S ove strane ovi domaći vojnici i ljudi iz uprave i vjerski ljudi znali su vrlo dobro da, ako se ostvari najezda katoličkih hrišćanskih snaga koje dolaze sa Zapada, sve će se silom izmjeniti, i oni će kao jeretici biti izloženi progonu i pritisku i biće primorani da svoja mjesta prepuste njima.

Stoga oni nisu pokazali protiv osmanske najezde beznadežni otpor, a poslije su se za nju vezali u pravom smislu.^{188a} Čak je više elemenata aktivno pomoglo stabilizaciji ove vlasti. Poslije osvojenja bilo spahije, bilo kaluđeri i episkopi osjećali su da su sada njihov položaj i većina privilegija osigurani i zagarantovani u regularnim i sredenim okvirima jedne snažne i centralističke države namjesto nesigurne vladavine jednog slabog i haradžarskog princa. Ova atmosfera sigurnosti koju je davala država predstavljala je najbolju propagandu za njena buduća širenja.

¹⁸⁶ U Albaniji uslijed pomoći i potstreka od strane italijanskih država i osobnosti zemlje domaća feudalna gospoda nisu propuštala da se bune i da pružaju otpor, Pogl. H. Inalcik, Iskender bey, IA, suz 52.

¹⁸⁷ Defter oblasti Brankovića iz 859 po H., pogl. 68b.

¹⁸⁸ U Novom Brdu jedan dio »hrišćana spahija« preuzeli su na sebe oko 864 po H. da izvlače vodu iz rudničkih jama. (Kanunname-i Sultani ber muceb-i örf-i osmânî, Paris, Bibl. Nation., man. turc 39).

^{188a} »(le Grand Turc) le plus obbey de ses subjectz que seigneur que je cognoisse« (B. de La Broquière, 273).

Zašto je trebalo da osmanski vladari napuste ovu pomirljivu politiku koja je pomagala širenju njihove i ukorenjavanju vlasti? Naprotiv, sredina u koju su došli i tradicija olakšavali su potpuno takvu jednu politiku i Osmani su sigurno od početka dugovali blistavu sreću svoje države upravo toj politici.

Stvarno, ovaj karakter države, kao što su to pokazali F. Köprülü i P. Wittek, u vezi je s jedne strane s time što je ona rođena kao država na krajini (marche), s druge strane vezan je za uticaj i aktivnost uleme koja je donosila jednu tradiciju upravljanja sa širokim shvatanjem. Da su u doba uspostavljanja države ljudi na najvišim položajima bili kadije, to je činjenica koja zaslužuje pažnju. Zahvaljujući tome učvrstili su se i postali osnova uprave Carstva stari vjerski principi snošljivosti i zaštite iz islamske tradicije^{189b} u pogledu na nemuslimanske podanike. Ideologija ratnih upada i borbe za vjeru ove krajinske države nije joj smetala da usvoji realističke sklonosti do krajnje mjere tolerantnog i pomirljivog krajinskog društva.¹⁹⁰ Ukratko osnovni karakter same osmanske države nije kočio izmirenje sa domaćim ustanovama i klasama, već ga je naprotiv potsticao.¹⁹⁰

Karakter osmanske države kao carstva dinastije koja nema drugog cilja osim da širi svoju vlast ovdje se snažno manifestuje.*

^{189b} Za ovo pogl. P. Wittek, *De la défaite d' Ankara...*, turski prev., *Belleten*, br. 27 (1943), str. 559—560.

¹⁸⁹ Pogl. M. F. Köprülü, *Les origines...*, str. 83 i dr.

¹⁹⁰ Ostavljanje staroga poretka i klasa nije samo činjenica koja je karakteristična za oblasti koje smo ispitivali, nego je rezultat jedne opšte politike. Imamo namjeru da u budućnosti objavimo jednu takvu studiju i za druge oblasti Rumelije. Osmani su i u Anadoliji primjenili istu politiku čak u široj mjeri. U bejlicima koji su pripajani svakovrsni elementi koji su obnašali javne službe ostavljani su na svojim mjestima time što su im prosto izmjenjivani berati na ime osmanski careva. Sami pripadnici domaćih porodica premješteni su na važne dužnosti, na položaje sandžak-bega u oblastima gdje nisu mogli izazvati nered. Mulktimari, divani-malikane sistem jesu rezultat mirenja sa starim poretkom (Za ovo pogl. O. Barkan, *Malikane-divani sistemi*, *THIM*, II (1932—1939), str. 119—184). — U Anadoliji se nalaze hrišćanski gospodari timara. U livi Bajburd bilježi se 63 spahiska nevjernička sina. (Arh. Prets. vl., *Tapu deft.*, br. 387, str. 925). Postojanje hrišćana koji su uživali feudalnu rentu (dirlik) u tvrđavi Kutahija 990 po H. postalo je predmet žalbe centralnoj vlasti, i utvrđeno je »da su neki od njih uživali dirlik s oca na sina od vremena sultana Mehmeda Osvajača a neki da su imenovani od strane bivših careva zapovješću« i ostavljeni su na svojim mjestima. Njihove izjave da imaju u rukama fetve o tome »da je sada desetina pravo hrišćana« pokazuje koliko se najzad izmjenio mentalitet u ovo doba (Original ove zapovjesti, *Mühimme defteri*, br. 48, str. 30, datum 18 redžep 990).

* Ovaj rad je poslao našem časopisu D-r Halil Inaldžik, prof. Fakulteta za jezikoslovje, istoriju i geografiju u Ankari. Rad je sa turskog jezika preveo Nedim Filipović.

RÉSUMÉ

En se basant sur de précieux matériaux qu'il a trouvés dans les Archives de la Présidence du Conseil des Ministres à Istanbul et dans d'autres archives turques ainsi que sur de riches documents déjà publiés et en corroborant tout cela par les résultats auxquels sont parvenus les éminents historiens contemporains de l' Empire ottoman le professeur H. Inalcik traite dans cette étude la question de l'expansion de la puissance ottomane dans les Balkans.

La raison principale de la prompte propagation de ce pouvoir et de sa consolidation rapide dans les Balkans, le professeur Inalcik la voit premièrement dans l'aptitude de l'Etat ottoman à concilier les intérêts de la classe féodale musulmane avec ceux des classes féodales des Etats chrétiens liquidés par les Ottomans, secondement à étendre et à fortifier graduellement ses institutions fondamentales, sa puissance économique et militaire par l'adoption de quelques-unes des institutions trouvées dans l'organisation des Etats balkaniques.

Il fonde sa thèse en premier lieu sur l'étude de documents relatifs aux territoires d'Albanie, de Macédoine, de Serbie et en partie à ceux de Bosnie et Hercegovine et de Bulgarie.

Par cette étude le professeur Inalcik projette une vive lumière sur le développement du système des timars comme aussi sur celui de quelques institutions que les Ottomans ont empruntées à l'organisation des Etats de Serbie et de Grèce.